

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН¹

IV

„СТАРАЯ ВЛАСТЬ ПАЛА!“

ТРЕТЬОГО БЕРЕЗНЯ ЗА СТАРИМ СТИЛЕМ

Третього березня день був звичайний, передвесняний. Сонця не було. Під високою примарною оболонкою небо-зводу, одна одну випереджуючи, низько і сквапно пропливали, пробігали й кубилися пошматовані кудласті хмарки. Вітер з заходу дмив поривчасто й непостійно — то тепліший, то холодніший, але вогкий і пронизливий. Сніги танули дружно, але приховано: зверху був сніг і лід — ніздрюватими хрупкими шкоринками, а зісподу стояла вода і рудувата мерзла кашиця.

Ми сходилися до гімназії притьмом. Зранку до дванадцятої ми були на стрільбищі, два кілометри за містом. Ми опановували кулемет. Першим пристрілював сьогодні Піркес — японський, зразка 1914 р. Запах пороху, тріскотня кулемету та загал ний весняний неспокій зморив і виснажив нас. Алеж ці дні були такі незвичайні, такі несподівані і тривожні! В світі коїлося щось чудне і таємниче. Газети вже кілька днів не приходили. Прямі дроти були в розпорядженні ставки. Вісті звідусіль доходили лише чутками та від робітників іскрового телеграфу. В Петрограді коїлося щось загадкове і хвильне. Двадцять шостого вибухли страйки і немовбито сталися заколоти в самому війську. Двадцять сьомого був царський указ про розпуск думи. Двадцять восьмого був утворений якийсь тимчасовий комітет. Першого — ще таємничіший „совет рабочих и солдатских депутатов“. Крім того, немовбито, арештовувалося самих міністрів. Це вже було неймовірно, незрозуміло, моторошно і до чорта цікаво. Адже і в нашому місті раптом з'явилися на вулицях рясні полі-

¹ Див. „Червоний Шлях“ №№ 4, 5, 6, 7, 8 1935 р.

ційні й жандармські патрулі. Городовики вже не стояли по одному на розі, а ходили по чотири, з п'ятим унтером на чолі. Робітники з депо й вагонних майстерень все намагалися зійтися до гурту — то на військовій рампі, то на вантажній станції, то в самому депо. Але кінні жандарми щоразу пильнували їх саме там і, посвистуючи нагаями, розгоняли всіх. Йшла поголоска, що робітники все ж таки десь управлялися влаштовувати якісь зібрання потаємно. Немовито був у робітників якийсь підпільний комітет.

Дві перші лекції — закон божий і латина — ми заповзятю обмірковували ці надзвичайні події. Марно отець Іван благов когось вийти до кафедри й відповісти йому урок з історії церкви. Ми тільки одмахувалися. Де вже там до історії, чи до церкви! Такі події. Страйк! Заколот! Мітинг! Громадяни! Самі слова які хвильні й значущі! Латиніст махнув рукою і, захопивши Ціцерона, пішов з класу з половини лекції.

Але третьою лекцією мав бути Вахмістр.

Ми мерщій перекурили, дзвінок прозвонив, — ми посіли місця і поприсували до себе Сіновського. Події подіями, а Вахмістр ганятиме нас зараз до сьомого поту по курсу словесності, витягатиме з нас жили руської літератури, садовитиме на палю — „на кол“ — за незнання отечественної літератури. Перед лекціями Вахмістра завжди було так могорно і тоскно.

Нарешті, двері розчахнулися, і ми всі зірвалися, щоб зашверти і виструнчитися. Але то був не Вахмістр. До класу хутко ввійшов Зілов. На перших двох лекціях його не було.

Зілов був просто з двору. Він був у кашкеті і розстібнутій шинелі. Незрозуміло було, як же йому пощастило прослизнути повз швейцара і Піля. Спід кашкета на лоб Зілову звисало мокре й злипле волосся. Піт стікав по висках. Дихання вихоплювалось в нього з шумом і присвистом. Він довго і шпарко звідкілясь біг. В руці Зілов бгав папірець. Трьома кроками він переплигнув вільну від парт просторінь класу і скочив на кафедру.

— Хлопці! — сказав Зілов, задихаючись. — Царя нема!..

— Що? — гукнув хтось.

Зілов скинув кашкет, одкинув назад скуйовджене й мокре волосся і коротко передихнув:

— Микола другий зрікся престолу... Ось його маніфест... Мені дав Трушицький з іскрового телеграфу... — Зілов показав зібганий папірець і зразу почав його поспішно розгладжувати на кафедрі. І тут ми раптом побачили, що до третього гудзика гімназичної шинелі Зілова наспіх і неакуртно прив'язано обривок вузьенької червоної стрічечки.

„В тяжелую годину ниспосланных русскому народу великих страданий... дабы облегчить народу нашему единение и сплочение... признали мы за благо... отречься от пре-

стола... Передаєм наслідє наше... брату нашєму... Михайлу Александровичу..."

Ми слухали ошелєшені. Що таке? Зрікся? Перестав бути царєм? В ім'я отечєства і блага руського народу?... Це була історична подія! В які дні судилося жити нам!

Зілов скінчив. Руки його тремтіли. Він ніяк не міг скласти папірець і сунути його до кишені. Але, коли він вийняв руку назад із кишені, вона не була порожня. В ній була довга й тоненька пожмакана червона стрічка. Зілов вихопив її і хутко-хутко почав дерти на дрібні шматки. Ми мовчали. В класі було тихо, немовби лекція Бахмістра вже почалася. Обривки червоної стрічки Зілов кидав на перші парти. Звідти їх перекидали на другу, на третю, на цілий клас. По шматочку кожному — пришпилити на груди, обмотати довкола гудзика. Раптом з останньої парти зірвався Воропаєв і побіг проходом між партами. Він скочив на кафедру. Назустріч йому Зілов простяг останній червоний обривок. Воропаєв схопив його і обернувся до класу. Обличчя його схвильовано зашарілося. Пальці, поспішаючи, обкручували гудзик червоною стрічкою.

— Гаспада! — гукнув Воропаєв і голос його переривчасто відрубував. — Гаспада!.. Нехай... цей великодушний... і героїчний вчинок... зворушить наші руські серця... і назавжди залишиться в нашій пам'яті... Ура благородному руському царю Николаю!

— Ура! — відповів клас. Ми справді були зворушені. Історія вийшла з потріпаного підручника Іловайського і ось вдерлася простісінько до нашого класу. — Ура!

— І хай же живе наш молодий іосудар-імператор, Михайл перший... Боже, царя храни-и-и... — Воропаєв заспівав.

— ...сильний, державний, — підхопили голоси, — царствуй на славу, на славу нам, царствуй на страх врагам...

„Боже, царя храни“ нам доводилося співати мало не щодня. То молебень „о дарованні победы“, то бал на користь поранених, то Мопсовє сповіщення про чергову перемогу „руського оружя“. Але ніколи — ні разу за все наше гімназистське життя — „боже царя“ не співалося ще за таких обставин: один цар пішов і на своєму місці зоставив другого...

Зілов стояв білий, як стінка. Він не чекав цього співу. На третьому гудзику і в нього, і вже в кожного з нас, і в кожного з співців „боже царя“ червоним цвітом цвіли обривки його вузенької червоної стрічки.

Двері розчахнулися вдруге і на порозі став Вахмістр. Він глянув на клас і спів погустішав та зміцнів — заспівали майже всі. Стулені губи Зілова посивіли й тремтіли. Воропаєв притиснув руки до боків і стояв струнко. Співали гіми... Похиливши голову, Вахмістр почекав, поки ми докінчили куплет. Тоді він зробив два широкі кроки і схвильовано

зійшов на кафедру. Зілов і Воропаєв пішли на свої місця. Зілов був білий і схудлий. Воропаєв був червоний і урочистий. Немов саме він і „помазав“ на царство царя Михайла першого ...

Цілу хвилину,—то була одна з найдовших у нашому житті,—Вахмістр водив по класу очима, пильно придивляючись до нас. Він хотів пройти своїм водявим, безколірним поглядом крізь наші застібнуті на п'ять гудзиків тужурки, крізь наші груди, просто в серця. Але червоні стрічки на третіх гудзиках перепинили його погляд і не пустили його далі. Один по одному всі сорок перелічив він треті гудзики. Навіть в Едмунда Хавчака на третьому гудзику цвів червоний клаптик. Обличчя Вахмістра мінлося шохвилини. Відразу воно червоніло, потім воно блідло, по тому чоло зрошував піт. Після того він знову шарівся. Нарешті, він звів праву руку і випростав указовий перст. Поволі і важко він окреслив перстом коло по лівій рівня третього гудзика гімназичних тужурок, що були перед його очима.

— Зніміть! — наказав він.

Ми здригнули.

Вахмістр спустив руку, відхилився і побіг поглядом по наших лицах. Але ми скосили зір і зробили рятівничі — широкі, невинні й благонадійні — невидючі очі. Тепер ми бачили двох, трьох, чотирьох Вахмістрів.

— Зняти... негайно ж,—пропищали знову чотири Вахмістри.

Ми не рухалися. Ми закам'явіли. Було невимовно страшно. Так проминула друга з найдовших хвилин нашого життя. Здавалося, вона ніколи вже не скінчиться...

Нарешті, Вахмістр заговорив знову. Це був голос тихий, лагідний, догідливий і улесливий. Так говорить дядько до свого любимого, але неслухняного небожа.

— Господя,—говорив дядько,—я дуже рекомендую вам гаразд порозмислити над тим, що ви робите... Ви стоїте на межі того, щоб зробити необачний і непоправний цілим майбутнім життям крок...—Він помовчав кілька секунд.—Вважайте, господа...—голос його здригнув,—вважайте, господа, адже ще нічого напевне невідомо...

Ми не рухалися. Тяжко страждаючи, зітхнув Хавчак. Ми мовчали. Так проминула третя з найдовших хвилин нашого життя.

Вахмістр зійшов з кафедри і зробив крок до дверей. На порозі він спинився.

— Ми не будемо зараз зацікавитися,—сказав він. Голос його був надтріснутий і сиплий.—Я пропоную вам порозмислити цю годину, а на тій перемінці... ми побалакаємо... ще...

Він вийшов. Стомлені, вимучені, знесилені ми впали на наші місця.

— Так, мілорди...— сказав Репетюк.

Цар Ніколай другий зрікся престола. Ми його трошки знали—царя Ніколая другого. Він був точнісінько такий, яким мальовано його на портретах: середнього зросту, пригладжене з лівим проділом волосся, руда борідка, прозорі блакитнуваті очі, беззмистовна лагідна посмішка на вустах. Щороку він проїздив через нашу станцію. Тоді з усіх впо-довжколіїх і привокзальних вулиць виселяли всіх мешканців, вікна домів, що виходили на залізничну колію, забивали дошками нахрест, і шпалерами—спиною до колії й царського поїзда, обличчям сюди, до забитих нахрест вікон—на довгі кілометри вистроювався всі чотири наші стрілецькі полки. Митьку Ізвольського за два дні до того вивозили з міста геть, не ближче, як за сорок кілометрів. В самій будівлі нашого вокзалу були спеціальні розкішні царські покої. Проїжджаючи, Ніколай другий неодмінно з'їдав на нашому вокзалі шашлик. Його якимось славетно на всю Російську імперію умів готувати сам власник буфету і всіх інших буфетів нашої залізниці, татарин Кабутаєв. За цей шашлик Ніколай другий подарував татаринowi Кабутаєву брильянтовий... хрестик на шию. Подаючи щороку черговий шашлик до столу Ніколаєві, правовірний мусульманин Кабутаєв одягав на шию, поверх комірця і галстука, царський подарунок—брильянтовий хрест.

Червоні стрічки годилося б зняти з гудзиків. Не варто було робити необачний і непоправний цілим майбутнім життям крок... І, взагалі, до чого червоні стрічки, коли один цар іде і приходить другий? Воропаєв стрічку відстебнув.

Але раз довелося побачити Ніколая другого і нам. Це було кілька років тому на весні. Вранці ми прийшли до гімназії, як завжди. Раптом по класах забігали класні доглядачі. Уроки сьогодні касувалися. Всім нам до одного пропонувалося йти до перукарень і стригти череп наголо.

Потім Мопс Вахмістр і Піль вистроїли нас у гімназичному дворі. Вистрижені голови наші купалися в теплому промінні весняного сонця. Мопс виходив на ганок і патетично викликав: „Здрасьте, мои гимназисты!“—„Здрам-жламу-ваш-імперат-велічество!“—горлали ми.—„Как проходит васа зизнь и учение?“—„Покорно балдарім ваш-імперат-велічество!“—„Учитесь и растите на славу родине.“—„Ради стараться ваш—імперат-велічество!“—„До свидания, дети“.—„Ура!“—Ми підкидали шапки вгору й бігли вздовж фронту, немовби за від'їжджаючим поїздом... Після обіду нас приведено на вокзал і вистроєно струнко. Двое восьми-класників з'явилися нестрижені. Вони вже складали випускні іспити, і хотілося їм, одягшись в цивільне, пофорсу-

вати своїми розкішними шевелюрами. Їх на вокзал не допущено. Нарешті, під'їхав поїзд. З царського вагона вийшов опасистий, дебелий сивий чолов'яга, весь в орденах і лампах. Він щось сказав, звернувшись до нашого фронту — „Здрам - желям - ваш - імперат - велічество“ — захватно відповіли ми. Ми забули, що цар же рудий, а не сивий. То був тільки міністр царського двору, Фредерікс. Тоді на приступці вагона з'явився справді Ніколай. Він кап-у-кап був схожий на свої портрети. „Урррааа!“ — одчайдушно зарепетували ми. Ніколай приклав руку до козирка військового кашкета і по-сміхнувся. Гімناзичні кашкети ясно злетіли в небо. Хвилини дві Ніколай тримав руку біля козирка й ворухив губами. Він щось намагався нам сказати. Можливо, якраз ті запитання, які так ретельно вивчав з нами Мопс. Але це було неможливо — ми горлали „ура“ безперестанку і шпурили кашкетами вгору. Ніколай махнув рукою і пішов у вагон... Коли поїзд рушив і ми, нарешті, перестали кричати „ура“, ми раптом побачили Мопса. Він стояв під ліхтарем і заливався ясними сльозами. Немовби йому щойно виставлено три за поведінку. Група підлабузників і підлипайл тіснилася довкола нього. „Що з вами, Іродіоне Онісіфоровичу?“ — сам мало не плакав Едмунд Хавчак. Мопс поклав руку Хавчаківі на стрижену голову, шморгнув носом і спробував обтерти сльози хустинкою.

— Дцетки, дцетки, — прохлипав Мопс, — вы есцьо столь молодые, а уже сподобилися увидеть сей прекрасный лик. А мне — только на пятьдесят пятом году зизни выпало счасье лицезреть насого царя - богоносца!.. — Він молитовно звів заслізені очі догори. — Господи, ныне отпускаеси раба твоего по глаголу твоему с миром...

Двох восьмикласників, що прийшли нестрижені, Мопс не допустив до дальших випускних іспитів і залишив на другий рік у восьмому класі...

Ні. Знімати червону стрічку не годилося!

Але поки ми пробували розмислити над усіма подіями і словами Вахмістра — нова поява ошелешила нас.

Двері розчахнулися втретє і на порозі з'явився якийсь чоловік в чорній шинелі і з руденькою борідкою. Кінець світу! Чужі люди почали заходити до гімназії і просто в шинелях і калошах вдиратися до класів. Через ліве плече і спіраллю довкола лівої руки у чоловіка в чорній шинелі була обкручена, немов аксельбант, широчезна й довжелезна червона бинда. Петлиці на шинелі були блакитні — студентські.

Не переступаючи порога, студент змахнув правою рукою.

— Товариші! — гукнув він.

— Урррааа! — заревли ми диким, надприродним ревом йому назустріч.

Поперше, то був Митька Ізвольський. Ми знали всі, що три місяці тому його заарештовано, і він зник. Подруге, на плечі й довкола руки в нього були широчезні червоні бинди. Такі самі червоні, як і наші стрічечки на третіх гудзиках. Потрете, це був справжній чоловік, із справжнього світу, звідти, де люди живуть повним життям, а не тільки учать уроки і дістають одиниці. Ось хто розповідь, з'ясує і розтлумачить нам все, чисто все. Ось хто порадить нас, чи важити нам усім майбутнім життям для неоправданого кроку. Митька Ізвольський! О, без нього ж не обійшлося зречення царя! І, нарешті, з порога класу, звідти, з того справжнього життя, нам кинуто раптом якесь несподіване, надзвичайне, вперше чуване й потрясливе слово-заклик:

— Товариші!

Ми — товариші. Це до нас сказано — товариші. Сам Митька Ізвольський назвав нас товаришами! Ура!!!

— Товариші! — гукнув Ізвольський. — Виходьте всі на вулицю!.. Приєднуйтеся до повсталого народу... Михайл Романов теж зрікся царювання... В Петрограді революція!..

Серця нам тьохнули. Революція!

— Кровожерливому самодержавству край! — заlementsував Митька Ізвольський. — Хай живе свобода!

Лавиною ми двинулися до дверей. З усіх інших класів вже висипали на коридор. Педагоги полохливо й розгублено тулилися до стін. Митька Ізвольський підбігав до кожних дверей і вигукував свій надприродний заклик. Очі його горіли, волосся, борода й червона бинда розвивалися.

— На вулицю!.. Маніфестацію!.. Демонстрацію!.. Ура!..

Було весело, захватно і незрозуміло. В грудях захлиналися й замирало.

На чолі з Митькою Ізвольським ми посипалися на вулицю. На під'їзді ми підхопили Митьку й понесли попереду на плечах з одчайдушним лементом і свистом. Митька стояв, розмахуючи руками, і теж щось репетував. Але чути його вже не було. Кашкета він загубив.

Раптом з гімназичної брами виринуло кілька постатей. Вони бігли просто до нас. Попереду були Федір Козубенко і Стах Кульчицький. Стах був молодший Бронькин брат. З гімназією йому не поталанило, він вчився тільки, либонь, рік, потім до чотирнадцяти років ганяв собак, а ось вже два роки працював в депо за слюсарського учня. Відносини поміж братами були досить чудні: вони майже ніколи не бачилися, коли ж і зустрічалися ненароком, то негайно ж закачували рукава і починали один одного лушпарити. Бронька зневажав брата „босняка“, Стах відплачував ненавистю до „карандаша-задаваки“. За Федором і Стахом бігло ще чоловіка п'ять молодих робітників.

— Робітники! — заревів Митька, спиняючи нас і їх велич-

ним помахом руки.—Пролетаріате! Революційна інтелігенція іде, щоб плече-в-плече умерти на барикадах за свободу!..

— Ура!—завишали ми.

Федір, Стах та інші робітники зірвали кашкети і замаяли до нас. Федір ухопився за штахет і підтягся вгору. За мить він вже стояв на пружі. Він махнув, рукою і крики довкола притихли.

— Хлопці!—гукнув Федір.—В місті повно поліції і жандармів! Петроградські робітники вже розквиталися з своїми! Наші з депо і вагонних майстерень вже почали обеззброювати наших барбосів і фараонів! Хто з вас не боїться...

Вибух обурення не дав йому докінчити. Федір сплигнув додолу і побіг. Ми кинулися слідом. Крик, свист, лемент бігли за нами вслід. На бігу Федір про щось перегукувався з Зіловим і Стахом Кульчицьким.

І от—коли ми всією оравною завернули за ріг, ми раптом побачили тих, кого роззброювати кликав Федір Козубенко. Від залізничного тунелю просто до нас ішло п'ятеро поліцаїв. Четверо йшли по двоє, п'ятий—унтер—попереду і трохи збоку. Бляхи їхні блищали. Оселедці гриміли по тротуару.

Ми стали враз. Ми враз заніміли.

Поліцаї простували до нас. Їхній вигляд здавався рішучим і войовничим—шаблюки, револьвери, свистики. Правда, їх було п'ятеро, а нас принаймі півста. Втім, півста патронів до наганів у них безперечно знайшлося б...

— А як же їх роззброїти, раз вони озброєні?—вже дрейфлячи запитав хтось.

— Якби не були вони озброєні, то не треба було б їх і роззброювати!—сердито огризнувся Федір.

Кілька чоловік засміялися.

Поліцаї тихо посувалися назустріч нам. Втім, тепер ми вже бачили, що вигляд у них не стільки войовничий, скільки розгублений. Зречення царя, мабуть, переполошило і їх. Раптом вони спинилися. До нас їм залишилося кроків з п'ятнадцять.

— Гей!—гукнув старший поліцай.—По какому такому польному праву?.. Разойдись!.. Толпами більше одного собираться не полагается!..—Він помацаз на грудях, чи на місці його свистик, і позирнув на своїх товаришів. І вони і ми нерішуче затупцювали.

— Як же його?—тоскно прошепотів хтось.

Всі мовчали. Ніхто не знав, „як же його“. Федір стояв, тісно стуливши губи й насунувши кепку на самі брови. Руки він тримав у кишенях. Стах нетерпляче сіпав його за рукав. Зілов і Піркес стиха, але пристрасно, перешіптувалися. Піркес нервово сіпав своїм розгвинченим торсом. Потім вони враз нахилилися до Федора з двох боків. Вони пропонували цих тим часом проминути, сісти на візників і гнати до нашої роти

по японські карабінки. Правда, карабінки були порожні: всі патрони ми вистріляли сьогодні на стрільбищі. Митька Ізвольський раптом вихопив з кишені штанів мікроскопічний дамський браунінг. Наша юрба, стиха шаркаючи, поволі почала відступати назад.

І враз, розштовхуючи всіх, наперед вийшов Потапчук. Його широка спина в ветхій задрипаній шинельці спинилася перед нашим фронтом на мить. Потім, розмахуючи довгими руками, що мало не по лікоть стирчали з коротких і тісних рукавів, він хутко пішов просто до городовиків. Наші ряди колихнулися. Ми шумно хапнули повітря і затамували видих. Зараз мало статися щось — щось непоправче цілим майбутнім життям. Городовики не рухалися, вичікуючи.

Коли Потапчук був уже на два кроки від унтера, той раптом метнувся рукою до шаблі і сквапно відступив крок назад. Але Потапчук був вже поруч. Не спиняючися, просто з ходу, він широко розмахнувся і вгиліз поліцаєві дзвінкого ляща. Шапка з бляхою підлегіла вгору, впала і покотилася по землі. Дебелий унтер хитнувся, вхопився за щоку і повалився спиною на паркан.

Скрик, зойк, ні — рев — вибухнув з півста грудей і ми вже були поруч з Потапчуком. Мордастий і вусатий унтер стояв струнко, лиш похитуючися від ударів то в правий, то в лівий бік. Один по одному, зліва і справа, Потапчук дав йому ще чотири ляпasi. Потім він вхопив сюрчок, смикнув і видер прищипку разом із м'ясом шинелі.

І ревом і лайкою ми оточили інших чотирьох. Бліді, тремтливими руками, вони відстібували кобури з револьверами і скидали через голови португелі шабель. Перша шабля дісталась восьмикласникові Теплицькому, тому, що грав городничого в нашому гімназичному театрі. Федір Козубенко вхопив першого револьвера. Інші револьвери схопили Стах і двоє інших робітників. Шаблі наче нили Митька Ізвольський, Кашин, Кульчицький і ще хтось. Червоногарячі поліцейські шнури Макар зв'язав до купи, мов пасмо. Кашин підчепив це пасмо гострієм поліцейської шаблі. З цим червоним прапором він став на чолі.

— Отречемся от старого ми-и-ра... — Ізвольський заспівав, і голоси робітників його негайно ж підхопили. Ми приєдналися невлад, як хто умів. Зрештою, мотив був знайомий — це ж був гімн союзниці Франції. Ми рушили хутко, підтюпцем, в бік до головної вулиці.

П'ятеро роззброєних, простоволосих і обдертих людей в чорних розстібнутих шинелях — колишніх поліцаїв — оторопіло дивилися нам услід.

Вставай, подымайся, рабочий народ!
Вставай на борьбу, люд голодный...

Ми співали. І в грудях нам співали і плакали наші серця.

Сьомого березня ми зібралися на всегімназичні збори. Це були перші в нашому житті—в житті кожного з нас, та і взагалі, мало не в двохсотлітньому житті російської гімназії—збори гімназистів. Ще в мурах самої гімназії! Ще і з дозволу начальства! Ще і з правом ніякого дозволу ні в кого не питалися! Якби влаштувати таке зібрання ми спробували ще тиждень тому,—наша гімназія була б негайно закрита, ми всі до одного були б виключені, а баламути-призвідці дістали б вовчі білети. І от, минув тільки тиждень, і ми—сто дев'яносто друге покоління російських гімназистів—вільно і урочисто зійшлися на перші всегімназичні збори.

Правда, цей тиждень це не був тиждень. Це був місяць, рік, вік. За цей тиждень ми пережили ціле життя—і яке ж повне, барвисте та змістовне! Яке несподіване, надзвичайне і разуче! Зречення царя третього березня—то ж була тільки скромна прелюдія до дальших, цілком запаморочливих подій.

Насамперед ми, гімназисти, тобто, до того вихованці середніх учбових закладів міністерства народної освіти, враз тепер ставали дорослими і справжніми людьми. Ми раптом почали брати повноправну участь у житті, і в якому житті! Ми навіть таким чи чи яким чином почали впливати на хід і розвиток самого життя.

Прилучившись до робітників депо та вагонних майстерень, ми протягом кількох годин розбродили всю поліцію нашого міста. До кабінета справника—серед інших, разом із Федором Козубенком, Стахом Кульчицьким та простоволосим, розпатланим Митькою Извольським—вийшли й Піркес, Зілов, Кашин та Кульчицький Бронька. Справник стояв у кутку біля вікна, і руді вуса його посіпувалися. Митька Извольський заявив, що він соціал-інтернаціоналіст, і ім'ям революційного народу потребував від нього зброю і ключі. Що за ключі—невідомо. Очевидно, мова була за ключі від міської брами. В історії Іловайського такі ключі від упокореного міста неодмінно діставав кожний історичний переможець. Такі ключі були і в Новгороді, і в Суздалі, і в Києві, і в Переяславі. Навіть Наполеон дістав такого ключа від погорілої Москви... Митька Извольський ждав. Справник поплотнів і руки його затремтіли. Він вийняв з столу браунінг і відстебнув портупею. Револьвер і шаблю він поклав на стіл. Потім добув з кишені зв'язку ключиків на вічному нікелевому колечку і кинув їх зверху. То були ключики від його комода, шафок, шухлядок, шкатулок та всякого хатнього начиння. Митька Извольський почервонів. Трапилося непорозуміння. Але розтлумачувати його було ще більш незручно. І соціал-інтернаціоналіст знайшов вихід. Браунінг він поклав до кишені, шаблю

передав Кульчицькому, а колючку з ключиками велично й урочисто простяг справникові:

— Революційний народ повалив самодержавство, поліцейському режимові і сатрапії — кінець. Але народ вертає вам вашу особисту власність... Ви вільні! Ідіть!

Справник пересмикнув плечима, скулився і пішов до вихідних дверей, на які вказував йому невблаганний перст розпатланого і дуже задоволеного з себе Митьки Ізвольського.

Після поліції черга була за жандармерією. Але тут обійшлося й без нашої участі. Ротмістра Ользе, вахмістра Кошевенка і цілий ескадрон було обеззброєно силами робітників і авіаційного парку під керівництвом бортмеханіка Ласка. Барон Ользе особистої волі проте з рук Ласка не дістав і був ув'язнений до його ж комендантської каталажки, з якої авіатори щойно випустили всіх заарештованих.

Того ж таки вечора в місті утворено „народну міліцію революційного порядку“. До неї записалися насамперед ми всі, потім учні залізничної школи і городського училища, кілька дрібних поштових та казначейських чиновників, а також і більша половина обеззброєних городовиків. Кожному з нас було видано шаблю, кобуру з наганом солдатського зразка і на ліву руку — широку червону бинду. Другою, вужчою, биндою ми вже з власної ініціативи обгорнули околички гімназичних кашкетів і вже поверх неї пришпилили на місце гімназичні герби. Начальником міліції Митька Ізвольський домігся від Ласка призначити його, як жертву царської сваволі і поліційного режиму. Ми ходили по вулицях уночі, а також і вдень, і зверталися до прохожих, де їх збиралося більше, як двоє:

— Громадяни! Додержуйте революційного порядку!

Говорити це було трошки ніяково, але зате, якою гордістю й самоповагою сповнювало це наші серця!

Другого ж дня в місті почала видаватися й газета. То був, власне, інформаційний бюлетень, який за три дні, як було вибрано виконавчий комітет, перетворено на „Вісті Виконавчого Комітету“. Газетка друкувалася в друкарні, де до того не друкувалося нічого, крім театральних афіш, аптечних сигнатурок та гімназичних бальників. Для такого акта, як газета, друкарня, отож, не була технічно підготована. Ми — гімназисти старших класів — взяли на себе коректу, випуск і збирання матеріалів. Експедицію і розклейку газети на стінах і стовбах було покладено на гімназистів молодших класів. Користаючи з необмежених прав і можливостей прекрасної свободи слова, Левко Репетюк написав і подав до газети „заклик до гімназисток“. Заклик під наголовком „Відозва до молоді жіночої статі“ був видрукований в другому ж номері газети. Він починався так:

„Товарищи гимназистки!

Старая власть пала, и обновленная Россия воспрянула от ига рабства и насилия!..“

Втім, найбільшим нашим переживанням були, безперечно, вибори виконавчого комітету. Вони відбулися шостого вечері. Кінематограф „Міраж“ був набитий тисячма людей. Довкола по двох перехресних вулицях вирувало море. Залізничники, солдати, торговці, місцева інтелігенція, приміські селяни, майстри—тут були всі. Все місто вийшло на вулиці й зішло сюди, до дверей „Міража“. Бідному кінематографові загрожувала загибель. Він мав бути зметений з лиця землі напором ентузіазму революційного народу. Власник кінематографа, старий Олексійчук, бігав, патляючи волосся:

— Стільці, мої стільці! По руб двадцять платив за кожний до воєнного часу!

Але нам було доручено підтримувати порядок. Ми вистроювали шпалерами людей вздовж тротуарів, розганяли вуличних хлопчаків, надсадили, зрваними голосами з вулиці до вулиці ми вимагали додержувати революційного порядку. Всередині, в фойє кіно та вподовж сцени, де сиділа президія урочистих громадських зборів, двадцяттеро закам'янілих гімназистів з оголеними шаблями на плечі несли урочисту почесну варту—перший народний караул.

А втім, все це зовсім не було смішно тоді. Старі люди довкола нас плакали ридма. Обиралося першу народну владу, перших народних представників! Сльози текли і по щоках першого народного караулу. На наших очах поставало нове життя. На наших очах творилась історія. Залізничний оркестр в чергу з комендантським виконували поперемінно марсельезу і варшав'янку. Десятки червоних прапорів прикрашали збляклі й вогкі стіни кінематографа „Міраж“. Збігнев Казімірович Заремба повним і соковитим голосом підспівував марсельезу по-французькому. Всі били в долоні, злазили на стільці, кричали „браво!“ і „ура!“ Митька Ізвольський, раніш просто старий студент і „піднадзорний“, а тепер, виявляється, соціал-інтернаціоналіст, ходив без кашкета, і волосся його буйно розвивалося на вітрі. Кашкет він загубив ще під час першого роззброєння городовиків і вдавав, що досі не мав часу про це згадати. На завітчану й прикрашену червоним ситцем сцену зішов військовий лікар Іщенко.

— Народне зібрання нашого міста будемо вважати за відкрите!—гукнув він щосили.—Від імени партії соціалістів-демократів...

— Ууурррааа!!!—несамовитим ревом відгукнулася зала, за нею фойє, потім вулиця і, нарешті, здавалося, все місто. Півгодини тяглася процедура виборів виконавчого комітету

та інших органів тимчасового самоврядування—і півгодини, не змовкаючи ні на хвилину, гриміло довкола кінематографа „Міраж“ і по околицьких вулицях страшно, надприродне „ура“... До виконавчого комітету були обрані і Митька Ізвольський, і доктор Іщенко, і Збігнев Казімірович Заремба, і Аркадій Петрович, і машиніст Козубенко, Федора Козубенка батько, і Варвара Власівна Вахлакова („да здравствует свободная женщина!“), і залізничний касир Воропаєв, і багато інших відомих і поважних у місті людей. Головою Виконкому був обраний доктор Іщенко.

Доктора Іщенка ми підхопили на руки і понесли. Попереду посувалися Кашин і Кульчицький Бронька, розмахуючи оголеними шаблями й розчищаючи дорогу. Доктор Іщенко сидів на спині в Пантелеймона Вахлакова. Воропаєв, Теменко, Сербин та інші підтримували його з боків. Митька Ізвольський кричав:

— Геть самодержавство!

— Геть! Долой!—ревів натовп.

— Да здравствует свободная Россия!

— Ууурррааа!

Так вийшли ми на вулицю. Море людських голів кипіло перед нами. Кашкети летіли вгору, нам маяли хустинками, зонтиками, просто руками. Неспадний рев завис довкола. Появу доктора Іщенка вітали, як друге пришестя. Втім, це саме так і було. Перед народом з'явився перший його вибранець і представник. Це зовсім не був доктор Іщенко. Це був живий символ свободи і революції. Живий доказ повалення самодержавства. Люди кричали, співали, плакали. В горлі збиралися сльози, і повікам не сила була їх затримати—вони стікали по щоках, вони зрошували груди, вони-рясно крапали додолу. Було весело, страшно і патетично. А головне—світ враз зробився такий близький і люди такі рідні. Незнайомих у місті не стало. Всі знали один одного. Всі посміхалися один до одного. Так хотілося одне одного любити! Ну, певне: що ж і починалося тепер, як не царство свободи, щастя і любові?

Доктора Іщенка ми, не спускаючи з плечей, цілу ніч носили з мітингу на мітинг. Ми побували і в вагонних майстернях, і в клубі прикажчиків, і на зборах кондукторів, і в авіаційному парку, і в депо, і на вантажній станції, і в госпіталях, і на військовій рампі...

І от сьомого ми, нарешті, рушили до гімназії на наші всегімназичні збори.

З третього березня ми в гімназії не були. Просто з фасаду, знад парадного ходу, ще здалеку, нас привітав довгий червоний стяг, розшитий срібними позументами:

Свет и свобода прежде всего!

Це було написано не денебудь, а на гімназії, на мурах нашої альма-матері. Серця наші затремтіли. Ми рушили через парадний хід.

В роздягалці, над дверима до коридорів, був розпластаний другий, червоно-срібний, плакат:

*Где трудно дышится, где горе слышится,—
будь первым там!*

Ми вийшли до коридору. На всю стіну зали, що правила нам і за рекреаційку, розстилався величезний, гаптований золотом по червоному, транспарант:

*„Мы дружно служим в вечном храме
Свободы, правды, красоты—
Затем, чтоб гордыми орлами
Слепные сделались кроты!“*

Нам перейняло дихання і ми переступили поріг нашого класу. Над кафедрою — завжди перед очима цілого класу — висіла широка червона стрічка з написом:

*„Сейте разумное, доброе вечное. сейте —
спасибо вам скажет сердечное,
русский народ!“*

Ми впізнали Аркадія Петровича. Це постарався він, Ви-браний учора до тимчасового виконавчого комітету, він ді-став в ньому портфель нагляду за справами освітніми. Не-гайно він роздобув сорок метр в червоного нансуку і двісті метрів церковного позументу. Варвара Власівна організувала гімназисток, і за ніч всі чотири лозунги були готові.

Ми привітали Аркадія Петровича теплим, вдячним „ура“. Вигук „ура“ зробився за ці дні найбільш поширеним висло-вом нашої мови.

Порядок денний першого в історії гімназії гімназичного зібрання був такий:

1. Вибори тимчасового гімназичного учнівського комітету.
2. Вигнання інспектора класів, Юрія Семеновича Богу-славського, прозваного Вахмістром.

На кафедрі зійшов восьмикласник Каплан.

— Товариші! — сказав він. — Збори революційних гімнази-стів нашої гімназії будемо вважати за відкриті. Для ведення зборів від імени восьмого класу пропоную обрати президію...

Ми вже не кричали „ура“. Сил більше вже не було. Кри-ком „ура“ вже не сила було висловити той восторг, який ми почували. Ми плакали в захваті, ми розомлівали від щастя і блаженства. Свобода — це було прекрасно! Зараз ми виберемо президію, поім ми будемо урочисто засідати. Як цілком до-рослі. Та де там — дорослі? Адже тиждень тому і дорослим таке не було приступне. Ми виберемо споміж нас же самих

наших власних же товаришів, які й керуватимуть нами всіма, які й будуть мало не найвищою владою в гімназії... Де вже тут до криків „ура“! Ми зачаровано й розомліло мовчали.

До учнівського революційного комітету — так ми його найменували — було вибрано семеро. Від восьмого класу двоє — Каплан і Столяров, від нашого двоє — Піркес і Репетюк, від шостого, п'ятого і четвертого по одному — Кружицький, Кабутаєв, Рябошапка... Чотири молодші класи своїх представників до комітету не мали. Головою комітету був обраний Каплан.

З першим питанням покінчено, і перших наших вибранців ми привітали урочистими громовими оплесками.

Коли оплески стихли, Каплан знову підвівся. Він просив тиші. Він її дістав негайно. Ніякий Піль, Вахмістр, ба й Мопс, не змогли б так хутко заспокоїти дві сотні гімназистів, зібраних до одної кімнати. Адже просив тиші наш перший народний представник. Крім того, Каплана в гімназії дуже шанували. Це була одна з найосвіченіших осіб не тільки в гімназії, а і в цілому нашому місті. Стикатися з ним у суперечках рідко наважувалися й самі педагоги. Каплан був з вундеркіндів — з феноменальною пам'яттю й надзвичайними здібностями до гуманітарних наук. Він говорив шістьма мовами, читав — вісімнадцятьма. Знав напам'ять незчисленні строфи древніх і сучасних поетів. Поінформований він був абсолютно в усіх справах життя. Це була ходяча енциклопедія.

Коли в залі зробилося абсолютно тихо, Каплан сказав:

— Товариші! Три дні тому революційний народ обеззброїв всіх унтерів і вахмістрів царської поліції й жандармерії. Ми з вами брали в цьому посильну участь. Але революційний народ в праві покликати нас з вами до суворой відповідальності перед свободою і революцією. Бо в захопленні й захваті перших днів ми проминули обеззброїти жандармського вахмістра, приставленого до нас самих!

Зала загула й зачовгала ногами.

Каплан звів руку вдруге, просячи уваги й тиші.

— Які обвинувачення ми маємо до інспектора нашої гімназії, Юрія Семеновича Богуславського? Я скажу коротко, товариші. Він — жандарм, шпиг, деспот і тиран. Цього доволі, і ці обвинувачення ми кидаємо йому в лице.

Каплан змахнув рукою і випростував палець в напрямі до дверей. Мимоволі ми всі кинули туди поглядами. Там, за великою скляною шибкою, заглянути до якої з коридору міг тільки один височенний Вахмістр, — там за шибкою стояло в повітрі обличчя. Це був він, Вахмістр. Це було його широке, м'ясисте обличчя з маленькими безкольоровими очима. Він дивився сюди, до нас, на двісті гімназистів його гімназії, що зібралися сюди для того, щоби викинути з гімназії його.

Чудні почуття в цю хвилину заворушилися в наших серцях. Ми відчули свою силу, і нам раптом зробилося Вахмістра жаль. От, справді, скільки років мучив і утискував нас оцей чоловік, скільки горя й лиха зазнали ми від нього, а от зібралися ми його виганяти, раптом в нашому серці заворушилося до нього співчуття. Адже—революція! Так хотілося всіх людей любити, всім прощати, бути великодушними. Так хотілося забути кривди, виправдати гріх. Адже такий був тоді лад: Кассо, старий режим, самодержавство...

Каптан знову обернувся до зали:

— Крім того, чотири роки тому ця особа надрукувала знамениту книгу, яку, як ви пригадуєте, видавано кожному з нас для виховання в нас високих, вірнопідданчих і царелюбних почуттів! Ця брошура звалася „Трехсотлетие дома Романовых“. Хіба можемо ми стерпіти, щоб автор „Трехсотлетия дома Романовых“ керував нами й виховував синів вільного народу?!

Хтось пирхнув, хтось запротестував, але його зразу ж втихомирено.

— Долой!—сплеснуло кілька вигуків з різних кінців.

— Долой!—підхопили ми всі, загораючись люттю.

Хвильове почуття жалості зникло враз. Ми знову гостро ненавиділи навісного Вахмістра. Ми позривалися з місць і, обернувшись до дверей, простісінько в цю ненависну пику, розплющену там, за скляною шибкою, кричали наше двістіголосо „долой!“

Вахмістрова фізіономія дивилася ще якийсь час і зникла. Тої ж майже секунди двері відчинилися.

Ми аж заніміли. Невже?

Але ввійшов не він. Шпарко перебираючи коротенькими ніжками, розмахуючи руками й полискуючи зопрілим лисим череном, до зали вбіг Аркадій Петрович. Бігцем він дістався до трибуни і підняв проти нас обидві руки.

Неохоче ми змовкли. Педагогам вхід на наше зібрання був заборонений. Але це був Аркадій Петрович. З ним ми жили в мирі та злагоді. Крім того, він був обраний до міського виконавчого комітету. Він був народний представник.

— Господа! Товариші!—скрикнув Аркадій Петрович, поспішаючи й затинаючися. Він був дуже схвилюваний.—Громадяни! Я прошу дозволити мені зробити вам заяву від нашого тимчасового революційного комітету...

Ми стихли зовсім. Тимчасовий революційний виконавчий комітет мав зробити нам якусь заяву! Це було цікаво. І це приємно лоскотало нашу пробуджену свідомість. Дивіться, що робиться на світі! Нам, гімназістам, бажало зробити заяву сам виконавчий комітет! Найвища влада в місті! Народні представники! Ті самі, кого вибирали під нашим почесним караулом!

— Господа! — заторохкотів Аркадій Петрович. — Наш тимчасовий революційний виконавчий комітет, довідавшись про ваш намір негайно звільнити з посади інспектора гімназії, Юрія Семеновича Вахмістра, чи пак, тьфу, чорт, ні-ні, тьфу-тьфу! — Аркадій Петрович замахав руками, ногами й головою, одмахуючися від необачної помилки і зрікаючися її. — Вахмістра Семеновича Богуславського! Фу ти, чорт! — Ми покотилися реготом. — Господа! Увага, увага! Я вас прошу! Будь ласка, тихше! Воропаєв, не кричіть, будь ласка! Кашин, я вас zostавлю без обіду! Громадяни! Товариші!

Нарешті, ми заспокоїлись, і Аркадій Петрович здобув можливість закінчити свою заяву.

— Так от, революційний комітет, звичайно, покладається на вашу революційну совість, але від себе вважає за потрібне просити вас бути розважливими й розсудливими в розв'язанні цієї справи, поскільки... поскільки... за абсолютно точними й правдивими, пильно перевіреними даними, громадянин Юрій Семенович Богуславський є член партії трудовиків. Отже, звичайно, як ви бачите, так би мовити...

Аж от коли в нашій залі настала цілковита, абсолютна тиша. Ми змовкли й закам'яніли. Член партії Вахмістр! Автор „Трехсотлетия дома Романовых“, організатор позашкільного догляду за гімназистами, той, що вилучив у нас антивоєнну прокламацію! Той, що наказував нам зняти червоні бантики третього березня! Що за чорт?!

— Провокація! — раптом гукнув Піркес ззаду. — Ненавиджу!

— Піррркес!!! — зойкнув Аркадій Петрович, загиливши долонею об кафедру і аж підскочивши на місці. — Як ви смієте говорити це представникові революційного комітету? Я вас zostавлю без... Тобто, це контрреволюція, господа!

Ми розійшлися зовсім тихо і не співаючи Марсельєзи.

ХТО БУВ ГОГОЛЬ

Дванадцятого березня було свято повалення самодержавства. В місті була призначена всенародна демонстрація, загальноміський мітинг і парад. В параді, крім зведеного батальйону георгіївських кавалерів, авіаційного парку, зведеного полку слабосильних команд видужуючих і тилкових поповнень, які трапилися на цей час у місті, мали взяти участь і ми — дев'ястою шостою етапна рота гімназистів.

З восьмої години ранку ми були вже в роті. Прийдуці події надто хвилювали нас. Демонстрація — перша в нашому, та хіба ж тільки в нашому, житті, демонстрація і парад! Ми маємо пройти через місто церемоніальним маршем. Ми

Ми з'явилися до роти в старанно наглинцованих чоботях, шинелі забраті під ремні, на лакових поясах з великими

нікелевими гімназичними застібками — солдатські патронники. Ми накинулися на наші японські карабінки з клоччям, олію-нафтом і тертою цеглою. Наші гвинтівки повинні були блищати, як золото і срібло. Ми повинні були „показать“! В кутку стояв вже прибитий до щойно зрубаного молодого грабка наш довгий червоний гімназичний стяг — віднині наш прекрасний революційний прапор. Ми мали освятити його на сьогоднішньому всенародному святі повсталого народу.

„Свет и свобода прежде всего!“ — цвіли на нансуковому полотні літери з церковного позумента.

Останніми — вже дещо припізнившись — прибігли захекані Репетюк, Теменко і восьмикласник Теплицький. Теменко ніс довге держално з прапором, замотаним у рогожу. Притримуючи свою фельдфебельську шаблю, Репетюк скочив на купу старих матраців, що служили нам замість німецьких животів під час вправ із багнетами.

— Панове! — гукнув він голосно і підвищено.

Ми негайно ж обступили його. Нас привернув не тільки дзвінкий ораторський вигук, а й інше. Репетюк гукав не поросійському, як звичайно, а по-українському.

— Панове-товариство! Навісний царат повалено і прокляту російську державу розстрощено! Велика народна революція повинна дати волю й українському народові! Найкращі сини України вже стали на шлях виборення української самостійності! У Києві мужі нашого народу вже утворили національну раду, що порядкуватиме долею великого українського народу! Слава ж нашій національній українській раді, панове-товариство!

— Слава! — охоче підтримали його. Революція на наших очах росла вглиб і роздавалася вшир. — Слава! — Українська мова в устах Репетюка всім дуже заїмпонувала. — Слава! — Була ще особлива приємність гукати це нове слово „слава“ замість звичного вже „ура“. Це нагадувало Запорозьку Січ і картину Репіна.

Репетюк вихопив з рук Теменка держално з прапором і почав здирати з нього рогожку.

— Так от, панове! Ми поробили цілу ніч і зробили цього прапора. Ми підемо на парад як сини свого народу, з цим національним прапором на чолі!

Рештки обідраної рогожки спали. Репетюк підніс держално догори й крутив ним кілька разів. Довгий двоколовий — жовто-блакитний — стяг мляво розкрутився з держална. „Хай живе вільна Україна!“ — було вишито на ньому червоним гарусом.

— Слава! — закричали Теменко й Теплицький.

— Слава!

— Ото ще знову з цією хохломанією! — скрикнув Воропаєв. — Сюдою-тудою, геп...

Кілька чоловіка пирснуло.

— Кинь, Вітька, ненавиджу! — спинив його Піркес.

— Дурак! — схопився Туровський.

Репетюк почервонів і зневажливо відкопав губу:

— Ви, пане-добродію, проти української нації?

— Самі ви бардодей! — Воропаєв теж почервонів.

— Так і українська нація проти вас!

— Товариші! — втрутився Каплан, саме вчасно, бо проміж Репетюком і Воропаєвим доволі було двох слів для сварки. — Покиньте, товариші! Ганьба! Воропаєв, це свинство! А коли я скажу вам „што-й-та, ен-та“, так, по-вашому, я цим доведу незугарність російської мови?

Він вимовив ці слова з таким кумедним прононсом, що всі покотилися сміхом. Це, власне, й ліквідувало інцидент. З ініціативи Каплана вирішено було нести обидва прапори попереду роти поруч. Червоний — як символ революції в цілому. Жовто-блакитний — як символ національної свідомості. Червоний поніс Столяров, жовто-блакитний — Теменко.

Ми вистроїлися. Червоні бинди оперізували наші кашкети, червоні міліційські пов'язки були на лівих руках, червоні стрічечки звисали на плечі з багнетів. Репетюк дав ногу, два прапори здригнули попереду, і ми рушили до міста.

День був прекрасний, сонячний. Небо було синє і чисте. Свігу вже зовсім не було. Зате скільки було грязі! Наші наглянцовані чоботи моментально вкрилися грязюкою до половини. Ми давали ногу захоплено, і фонтани бризків злітали спід наших підошов навкруги. І ми були дорослі. Ми марширували простісінько в наше життя. Піркес завжди мріяв бути скрипачем. Зілов — інженером шляхів. Макарова віддавна мрія — закінчити Сорбонну. Потапчук волів би бути агрономом. Кашин — авіатором або моряком. Потаємним прагненням Пантелеймона Вахлакова було зробитися лікарем жіночих хвороб. Хрисанф Сербин був приховано й неспіливо закоханий в прекрасний і печальний образ Чайльд-Гарольда... І от, нам усім втішно було вибивати чітко солдатський крок на тісних вуличках між двох тротуарів, заповнених раділим і святковим народом. Два прапори тріпотіли і звивалися попереду наших струнких рядів. Нас вітали, нам маяли хустками, нам кричали „ура“ і „слава“. Немовбито саме ми й зробили всеросійську революцію. Так к чорту ж скрипачів, Сорбонну, агрономію і Чайльд-Гарольда! Ми хотіли бути тільки революціонерами. Який жаль, що революцію вже, власне, зроблено. Вже не треба ні кидати бомб під колеса царевим каретам, ні перестукуватися в камерах централів, ні ходити сибірським етапом, ні співати „Гей, Баргузин, пошевеливай вал“...

Густий гомін, хвилясте море голів з рясними сплесками стягів, прапорів і транспарантів ударили на нас, коли ми, на-

решті, стали на гірку, де Нова вулиця широким гирлом своїм вливалася в Ярмарковий майдан. Величезний майдан був повнісінький народу. Посередині вже вистроювалося каре військових частин. І враз ми побачили, що сплески прапорів і тут були не однакові. В загальній масі червоного різкою плямою вирізнялася невеличка група прапорів жовто-блакитних і ще менша — чорних.

— Що то за чорні хоругви? — стиха поцікавився Туровський. — Це траур?

— Це анархісти, — відповів йому Макар.

Анархісти! Виявляється, в нашому місті були свої власні анархісти! Хто б міг таке подумати? Про анархістів нам навіть читати не доводилося. Про них траплялося чувати лише переповідки, та й те пошепки і з оглядкою. Одчайдушні урвиголови. Істоти надзвичайні, надлюдські, надприродні. Зневажливі очі, погляд зухвалий. Чорні сомбреро, чорні плащі, чорні косоворотки. Револьвери, бомби і полумаски. Аж замирало серце...

Раптом, пробившись крізь юрбу, до нас наблизилася кілька чоловіка. Попереду йшов солдат з петличками іскровика. Через високу папаху звисала у нього широка жовто-блакитна стрічка.

— Слава українському прапорові! — гукнув він назустріч нам. Підійшовши ближче, він поінформував: — Ми до вас, громадяни-гімназисти, депутацією. Всі українські демонстрації і частини збираються разом, окремо. Отож, просимо, значить, і вас до гурту! — Він кинув рукою туди, де скупчилося десятків зо два жовто-блакитних стягів.

До гурту! Всі українці разом! „А вже років двісті, як козак в неволі“... Запорозька Січ і гетьман Богдан Хмельницький. „Зібралися всі бурлаки“. Українська національна рада у Києві. „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці“... Ну, звичайно ж до гурту!

— Струнко! — подав команду Репетюк, ладнаючись повести роту в указаному напрямі. Але команда його не досягла наших рядів, і самі ряди наші враз розламалися й розсипалися. Рясні вигуки сплеснули назустріч команді.

— Дозвольте!.. Куди?.. На який підставі?.. Я не хочу!.. Отставіть!.. Що за чорт!?

Вітька Воропаєв голосно зареготав. Кульчицький заіржав, Репетюка кинуло в кров, і пенсне заплигало на його носі.

З рядів, взявши гвинтівку до ноги, вийшов Каплан.

— Товаришу! — звернувся він до іскровика з жовто-блакитною стрічкою. — Я гадаю, ми мусимо пройти просто до військових частин. Ми не цивільна демонстрація, а рота вєнізованих.

— Отож! — гукнув хтось з депутації. — Україна повинна мати свою армію.

Наші ряди розпалися зовсім. Ми оточили депутацію. Нас оточила юрба демонстрантів. Всі засперечалися і засварилися.

— Я сам руський! — кип'ятився Кашин. — Якого чорта я піду туди? Це ідіотизм!

— Ти сам ідіот! — образився Туровський. — І ти зовсім не руський. Ти просто несвідомий. З діда-прадіда ти живеш на Україні..

— А з бабки-прабабки ми старовіри. Йолоп!

— Ми підемо під червоним прапором! — виступив Зілов. Під тим прапором, під яким петроградські робітники зняли повстання!

— Добродію! — аж захлинувся Репетюк. — В Петрограді живуть росіяни. Якби це було десь у Києві... А тут у нас Україна! Ми мусимо йти під самостійним українським прапором!

— Порядок, товариші! Стройся! — гукнув Столяров. — Ми підемо під нашим загальногінназичним прапором. Хай хто хоче, той іде собі окремо!

Ця фраза, власне, й розв'язала суперечку.

— Чудово! — закричав Репетюк. — Ми й підемо окремо. — Він нервово поправив на собі амуніцію. — Ми формуємо український взвод. Гей! — гукнув він. — Українці, гуртуйтесь до нашого прапора!

Серед шарварку й гвалту почалося перестроювання нашої роти. Ми нервувались, лаялись, шарпали один одного. Натопи довкола нас теж гукав „слава“, свистів, тюкав і реготав. Під жовто-блакитний прапор перейшла мало не половина роти. До українців приєднався й дехто з поляків. Опинився тут і Кашин. Не тому, що його переконав Туровський, а тому, що шкода було зраджувати компанію.

Втім, наша компанія все ж таки розкололася... Під жовто-блакитний прапор пішли, крім Репетюка, Теменко, Туровський, Сербин, Кульчицький, Потапчук і Кашин. Під червоним zostалися Піркес, Воропаєв, Зілов і Макар. Макар, правда, був українець.

— Струнко! — подав команду Репетюк. Жовто-блакитний прапор здригнув, і українська полурота готова була рушати.

— Струнко! — подав команду Столяров. Червоний прапор звився і друга полурота виструнчилася.

— Руш! — скрикнули Столяров і Репетюк одночасово. І полуроти розійшлися ліворуч і праворуч.

Друзі — Піркес, Зілов, Макар, Воропаєв — тут. Друзі — Репетюк, Теменко, Туровський, Сербин, Потапчук, Кульчицький, Кашин — там. Компанія була розбита перший раз в житті. Ми глянули нишком одне на одного і зразу ж відсмикнули очі геть. В серці заскиміло, холод пройшовся у спорожнілих грудях, надибав там серце і хижо його стис. Ми одвернулися геть і вдарили підшвами дужче. Грязь приснула ясно

на всі боки. Була ж весна. Два прапори звивалися й тріпотіли попереду нас.

Мов уві сні, ми пропливали далі на свої місця. Майдан і загони демонстрантів плили повз нас, вирилися і кружляли, немов нереальні, неправдоподібні. Прапори вихрилися й лопотіли на весняному вітрі. Жовто-блакитні: „Вільна Україна!“, „Національна рада!“ Червоні: „Установчі збори“, „Війна до перемоги“, „Федеративна республіка“, „Восьмигодинний день“, „Наша влада—це рада робітничих і солдатських депутатів“. Під прапором з гаслом „Робітнича молодь вмере за соціальну революцію“ ми побачили Федора Козубенка. Він був у шкурятянці, підперезаний ременем і з відібраним у поліція маузером біля пояса. Він стояв на чолі невеличкого, чоловіка з п'ятдесят, загону. Все то були юнаки—здебільшого знайомі нам учні залізничної школи чи учні та підмайстри з депо й вагонних майстерень. Там був Стах, там стояла поруч з Федором і якась дівчина. Серед усіх хлопців вона була одна... Чорт забирай, значить, у Козубенка був цілий загін якоїсь молоді, яка заявляла, що вона вмере за соціальну революцію! Ах, чорт, чому це ми не здогадалися написати на прапорі, що ми вмеремо?!

Федір Козубенко глузливо й люто закричав до нас, сварячись кулаком:

— Що ж ви, карандаші, надвое перервалися?! Кишка не витримала?! Ех!..

Ми сховали очі і відвернулися.

Там, куди ми одвернулися, наші погляди зустріли жіноче обличчя, що посміхалося до нас. Під червоним капелюшем тріпав вітер чорні кучері і полискувало пенсне. То була панна Полубатченко. Вона теж приїхала на свято повалення самодержавства з Носківцеь. Вона стояла в гурті різномастому й барвистому. Кілька хуторян у празникових свитках, кілька скромно зодягнених дам з червоними бантами на капелюшках, багато військових чиновників, двоє-трое бородатих студентів. І ще—двійко очей, що так і пронизували нашу лаву, кожного з нас. Ми озирнулися і впіймали їх. То були маленькі, воляві очі інспектора Вахмістра. Він помітив наші погляди і одвернувся. Величезний стяг покривав своїм полотнищем всю цю купку людей. „В боротьбі здобудеш ти право собі“ було розмальовано на ньому.

Але тут чорні оксамитові крила раптом пурхнули просто до нас, здригаючися й лопочучи угорі. Зараз ми мали побачити справжніх анархістів! Похмурий, стрункий юнак, справді, в чорній косоворотці і в величезних кучерях без шапки, спирався на держално чорної хоругви. „Анархия—мать порядка!“—шумів чорний птах над ним. Та ба! Знайомі лиця. Перукар Ронька! Аптекарьський учень Щенснолевич. Роза Брубахер—трагічна, напівбожевільна дівчина, два роки тому

вигнана з гімназії за недозволене й скандальне для гімназистки шостого класу народження дитини.

Потім був один чисто блакитний прапор. На ньому ієрогліф шестикутної зірки. Сіоністи.

Потім знову було червоно.

На трибуні згрудився весь виконавчий комітет і рада робітничих депутатів. Вони мали приймати перший парад революції. Доктор Іщенко, Митька Ізвольський, Збігнев Казімірович Заремба, машиніст Козубенко, Варвара Власівна Вахлакова з якоюсь недочитаною книжкою під пахвою, залізничний касир Воропаєв. За ними робітнича рада — Шумейко, Ласко, голова ради — токар по металу Буцький.

Нарешті, був і парад. Це була, власне, одна хвилинка. Церемоніальним маршем — карбована, важка хода, голови вгору, плечі широко розкинуті — треба було перейти ярмарковий майдан повз трибуну один раз. Кілька оркестрів — комендантський, залізничний, ще якийсь — невпинно виконували „марсельезу. Марширувати треба було під „Вставай, подымайся...“

Це було незвично, але надзвичайно піднесено. Першими пройшли георгіївські кавалери. Короткий змах сотень правих рукавів, чорний зблиск сотень халяв спід шинелей, голови — до трибуни, доктор Іщенко з руками рупором до рота і тисяче „ура“ на відповідь. Потім пройшло тилове поповнення. Потім пройшов авіопарк. Потім видужуючі. Нарешті — ми, червоний взвод. За ним жовто-блакитний. Після нас ішла полурота іскровиків, теж під жовто-блакитним прапором. Змах правих рукавів, очі до трибуни. Доктор Іщенко: „Хай живе свобода — ура, „слава!“ — і тільки короткий чорний зблиск спід сірих гімназичних шинелей. Червоні бинди на наших багнетах дрібно тріпотіли...

Революція була прекрасна! Від марсельєзи груди сповнювалися захватом, а серце — слізьми. Епоху скінчено. Оця трибуна з доктором Іщенком була на її межі. Тепер починалася нова. Наше життя розквітло на грані. Леле! Яке ж то прекрасне прийдешнє чекає на нас попереду, там!

З трибуни робітничої ради кожному частину вітають змахом великого червоного стягу.

— Пролетарі всіх країн!.. — гукає Шумейко.

— Солдати, робітники і селяни!.. — підхоплює Ласко.

— Революційне юнацтво!.. — Це вже просто до нас кінчає токар Буцький.

Привітання котяться вздовж трибуни і далі — спід прапорів делегацій.

Спід прапора з написом „В боротьбі здобудеш ти право собі“ нас вітає Тося:

— Слава вільній Україні! — намагається перекричати вона всіх, демонстративно адресуючись тільки до другого взводу.

Під трибуною стоїть Аркадій Петрович. Циклопічний червоний бант цвіте в нього на грудях.

— Сепаратисти! Мальчишки! Мазепинці! — всвердлився він своїм голоском у вигук „слава“ жовто-блакитного взвода, — Гоголь теж був малорос!..

ПЕРШИЙ ПОСТРІЛ

Що справа з сепаратним виступом на параді на тому не закінчилася, — це було зрозуміло кожному. Але, щоб вона мала отакі о наслідки — цього, звісно, віхто сподіватися не міг.

Другого дня вранці при вході до гімназії, на порозі роздягалки нас зустріла чорна класна дошка. Густими крейдами літерами на ній було накреслено:

„Всі йдїть просто на екстренні збори.

УРК“.

Зала гула й шаруділа, немов вулик. Дві сотні старших гімназистів збудоражено перебалакувалися й перегукувалися з кінця в кінець. Мета надзвичайних загальних зборів була зрозуміла всім. Репетюк, Теменко і Теплицький, зібравши довкола себе гурт, шушукалися в кутку. Воропаєв розглагольствовав у натовпі п'яти-та шестикласників. Він обурювався і лютував. Хавчак, брати Кремпковські та ще кілька шляхтичів стояли під стінкою, мовчазно й зневажливо схрестивши руки і ноги. Це була їхня звичайна поведенція — презирливо схрестивши руки та ноги, мовчазно спертися на стінку. Вони причисляли себе до породи вищих людей.

На кафедрі зійшов Каплан. Біля його розмістилися інші члени комітету: Столяров, Піркес, Кружицький, Кабутаєв, і Рябошапка. В залі стало абсолютно тихо.

Коротко Каплан поінформував про вчорашній інцидент учнів четвертого та п'ятого класу, які на параді не були. Потім він перейшов до суті справи. УРК — учнівський революційний комітет, — розглянувши й обговоривши вчорашні події на своєму екстремному засіданні сьогодні вранці, вбачив у цьому наявність двох антигромадських, негідних громадян свободної Росії, вчинків. Сформування окремої полуроти та її дефілювання під окремим прапором, при всій повазі учнівського революційного комітету до цього прапора, як символу української „свідомості“, є не що інше, як розкол громадської єдності, отже — розбиття молодих сил революції. Принесення Репетюком окремого прапора, тобто обдумана підготовка дальшого сепаратного виступу, не може бути розцінено інакше, як антигромадський, отже, в умовах свободної Росії, антиреволюційний вчинок.

УРК вирішив:

запропонувати всегімназичним зборам громадським осудом заплямувати вчинок українців та зокрема поведінку Репетюка. Запропонувати Репетюкові перепросити в загальногімназичних зборів. Від почесної посади заступника голови комітету Репетюка так чи так усунути.

Каплан скінчив. В залі стояла тиша ще глибша, як перед початком. Зала заніміла. Оце було так!.. А — кінець старого режиму? А — „старая власть пала“? А — свобода? От тобі й свобода! Та це ж деспотизм не гірший від колишнього! І це тоді, як всі заборони і закони зметено, як все можна, як всіх хочеться любити, прощати, носити на руках?.. Запропонувати? Засудити? Звільнити?.. І так чинить хто? Міністр Кассо? Директор Мопс? Ні! Найпоступовіші, найактивніші, найреволюційніші, чорт забирай, споміж наших товаришів! Каплан! Піркес! Що за чорт?!

На кафедрі, хутко перебігши проходом між парт, скочив Репетюк. Він був блідий, пенсне його тремтіло.

— Панове! — скрикнув він, і голос йому був вищий і голосніший, як було б треба. — Я прошу вас мати на увазі, що дарма що я член комітету і заступник його голови, а крім того, виходить, — він злісно посміхнувся, — також і підсудний. Мене не було навіть покликано на це засідання комітету. Отже! — гукнув він. — Я не голосував за таку постанову комітету!

— Я також не голосував! — гучно пробасив Рябошапка, роблячи крок уперед.

Зала тихо зашаруділа. Мимоволі, хто й зна чого саме, всі погляди кинулися на Кружицького. Він стояв поруч із Рябошапкою. Кружицький стенив плечима і криво всміхнувся:

— Я мусів скоритися більшості...

Тоді, раптом, вибухнув галас і шарварок. Всі заговорили враз. Всі закричали. Всі затупотіли ногами й застукали покришками парт.

— Ерунда!.. Що за деспотизм!.. Аж занадто!.. К чорту з такими постановами!..

— Ой, понт! — заламався Кульчицький. — Та це ж не УРК, а просто урки!

— Га-га-га! — вибухнув загальний регіт.

— Геть з такими постановами!

— Тихо, товариші! — вдарив долонею по кафедрі Каплан.

Всі стихли. Тільки Воропаєв щось бурмотів в кутку біля погруддя Пушкіна. Гіпсові бюсти Пушкіна і Гоголя покинули свої розкішні мармурові п'єдестали в вестибюлі мужької гімназії і прийшли за нами сюди, в приміщення гімназії жіночої. На поганеньких дерев'яних підставках розмістилися вони скромненько обабіч дверей до цього найбільшого класу - зали. Воропаєв сів на останню парту, Пушкін стояв поруч із ним.

Відкинувшись, Воропаєв сперся Пушкіну на груди. Він буркотів безперестанку незадоволено, але не вголос.

— Тихо, товариші!— гукнув Каплан.— Я прошу мати на увазі, що постанову цю ухвалили не випадкові зайти з вулиці, а учнівський революційний комітет, який ви сами й обрали!..

— Ну, й комітетик ми собі обрали,— не вголос, але чутно пробурмотів Воропаєв.— Двоє єврейчиків, двоє хохликів, одне татарча та ще один полячок, що сам собі й ради не дасть тільки „змушений коритися більшості“... От вам і свободна Росія...

Каплан підвищив голос, щоб заглушити це бурчання.

— І цей комітет, товариші...

— Геть комітет, раз він такі постанови ухвалює!

Це зарепетував Кашин. Зала вибухла, дружно підтримавши Кашинів протест. Всі загукали, всі затупотіли, всі заревли.

— Геть!— горлав мовчазний Теменко.

— Фьюююю!— пронизливо сивистів Туровський, застромивши два пальці між зубів.

Каплан зблід і трохи відступився. Він підняв руку вгору:

— Звичайно, товариші, ви в праві вибрати собі другий. І я мушу заявити...

— Ні!— розітнулося раптом від стінки.— О, ні! Для чого ж другий?— То подав голос котрийсь з братів Кремповських.— Для чого ж вибирати знову другий комітет? Адже українці та поляки в комітеті не голосували за таку ідіотську постанову. Для чого ж нам їх переобирати?

— Ви хочете сказати...— спалахнув Каплан.

— О, так, прошу пана, я хочу сказати саме це!— Кремповський відрубав ці слова і одвернувся, ще тісніше стуливши руки на грудях. Його брат і Едмунд Хавчак точнісінько повторили всю його міміку, немовби й оці слова сказали саме вони.

Каплан для чогось одяг кашкета і почав застібати шинель. Пальці хвибили і гуданки не застібалися.

— Дійсно!— раптом вирвався Воропаєв.— Щось вони починають вже порядкувати не тільки справами нашого комітету, а і взагалі, України!

На мить стало тихо. Хто? Воропаєв? Про кого? Про Україну? Що він сказав?

— Насильство! Деспотизм!— зарепетував Кашин.

— Вони хочуть собі на користь обернути свободну Росію.

— Що їм Росія?

Воропаєв зірвався, розмахом руки закликаючи його послухати.

— Дійсно! Яке вони мають право утискувати волю українців?! Це чорт зна що! Тут Україна, а не Палестина!

І знову на секунду стало тихо. Надто несподівані були слова Воропаєва. І про Україну, і про Палестину.

На цій секундній тиші тіляки прорипіли короткі й хуткі кроки. Проходом між парт метнувся Ваня Зілов. Він став перед Воропаєвим. Воропаєв стояв розшарілий, кружляючи очима й розмахуючи руками. Зілов коротко поглянув йому в лице, потім враз змахнув рукою і коротко, але звально, ударив Воропаєва по щоці. Воропаєв сів і відкинувся головою Пушкіну на плече. Він боляче стукнувся об твердий гіпс. Ляпас пролящав дзвінко і лунко.

Гамір у залі мов відрубало.

Але для того, щоб зразу ж помножити його на себе самого. Вибухнув гвалт.

— Сволоч!— Воропаєв зірвався, оскаженілий, синій, бризкаючи слиною.— Я тебе вб'ю!— Він кинувся до Зілова, хапаючися до кишені, немовби там і справді мав бути револьвер чи ніж.— Жидівський підлиза!

Гвалт вибухнув ще і виплеснувся за всякі межі ймовірності. Капкан підняв комір шинелі і насунув кашкет на ніс. Немовби комір і кашкет могли вигородити його від цього страшного, проклятого і несподіваного слова...

За шибкою дверей до коридору манячило широке кругласте обличчя. То висівся Вахмістр. Йому вхід на учнівські збори був заборонений. Але він сумлінно виконував свої інспекторські обов'язки. Тепер він виконував їх мовчки. Він ні на кого не кричав, нікого не зоставляв без обіду, нікого не обшукував. Він тільки ображено мовчав і кружляв очима. Очі його то вузилися, то ширшали. Коли він був незадоволений,— вони ширшали. Коли ж дійсність балувала його якоюсь втіхою — його очі вузилися.

Вахмістрове обличчя висіло в шибці дверей, туманіючи й міняючися за нерівностями скла, і очі на ньому вузилися.

Столяров вже хвилинка кілька махав руками, вимагаючи спокою й тиші. Але це було намарне. Тишу і спокій було втрачено остаточно, здавалося — повік. Ми ревли, ми захлиналися, ми заходилися в запалі, як немовля від перших своїх слів на цьому світі... Тоді Шая Піркес сплигнув на першу парту. Він тупотів по гулькій шухляді закаблукми, він маяв кашкетом, він роздирався від крику. Нарешті, на нього звернули увагу. Воропаєва і Зілова відтягли в різні боки.

— Товариші!— прохрипів, нарешті, Шая, зовсім втративши голос.— Товариші! Ми вимагаємо, щоб Воропаєв був негайно вигнаний звідси! Геть з наших зборів! З нашого товариства! З нашої гімназії! Ми вимагаємо!!!

— Хто „ми“?

— Євреї?— єхидно затхнувся Воропаєв.

— Ні!— одкотив коміра Капкан.— Ми всі! Революційна молодь! Ми всі вимагаємо!

— Всі! — простогнав Зілов.

Тарарам! вже дійшов того недосяжного ступеня, після якого його вже можна вважати за абсолютну тишу. Очі Вахмістрові, там, по той бік шибки, мінилися й зникали. Вони вузилися.

До кафедри враз кинулися всі. І Воропаєв, і Сербин, і Зілов, і навіть котрийсь з братів Кремпковських. Кожному доконче треба було сказати щось, щось крикнути, щось проголосити. Але всіх випередив Репетюк.

Репетюк затарабанив по кафедрі щойно в гармидері відламанною ніжкою від стільця.

— Панове-товариство! Панове добродійство! Хвилинку! Я голосую! — Зала притихла. — Хто за те, щоб Воропаєва негайно ж викинути з нашої гімназії?

Зала відлинула і загарчала.

— Хто за це, прошу піднести руки вгору!

Стало зовсім тихо. Але здавалося, в кімнаті гуде від биття двох сотень юнацьких сердець.

Машинально Каплан і Піркес звели руки догори. Сплеснуло ще кілька десятків рук в різних кінцях. Столяров. Зілов. Макар. Але дві сотні розгубилися. Було надто несподівано. Вони не чекали. Вони не розібралися ще в думках і почуттях.

— Мало! — гукнув Репетюк. — Тепер, панове-добродійство, я ставлю на голосування другу пропозицію. — Репетюків голос знову забрячав і задеренчав ледь вище й голосніше, як було б треба. — Хто, панове, за те, щоб викинути з гімназії Каплана, Піркеса і... і всіх євреїв, взагалі, а також...

Аж от коли настало стовпнотворіння вавілонське. Бо це вже був і не галас, і не шарварок, і не рев. Не менше сотні рук зметнулося вгору. Ці встигли вже розібратися в своїх думках і почуттях. За! За це! За те, щоб вигнати всіх євреїв. Першим підкинув руку Воропаєв. Брати Кремпковські. Едмунд Хавчак. Теменко. Підкинули інші. Підкинув Кульчицький. Підкинув Кашин. Але Кашин зразу ж відсмикнув її назад. Тоді, озирнувшись, відсмикнув і Кульчицький.

— Вигнати! — ревла сотня горлянок. — Вигнати! Геть!

Репетюк вдруге загилив ніжкою стільця по кафедрі.

— Отже, панове-товариство! Хай не лізуть до нашої неньки-України з руками! Ми не дамо порядкувати собою цим Бейлісам!..

— Не смієш!!! — Макар зірвався несамовитий. Він був аж зелений. Губи його трусилися. Очі дико кружляли. — Ти не смієш так! Сам ти Вера Чебирик! Падлюка! Замовкни! — Він пошпурив в Репетюка книгою, яку тримав у руках. Але вона не долетіла і впала на підлогу.

Потапчук, білий, як крейда, похитуючися й шарячи в повітрі руками, немов невидючий, пішов до кафедри. За ним

кинувся Сербин. Він схлипнув і хутко облизував сльози. Хтось біг із другою ніжкою від паламаного стільця:

— Назад! — зойкнув Воропаєв. Він був поруч Репетюка.

Але ззаду вже підбігали інші. Макар істерично кричав. Зілов підходив до Репетюка з правої руки. В цей час Сербин спереду штовхнув Репетюка в груди. Але Репетюк був куди дужчий, і Сербин сам відлетів назад. Зате Потапчук вже хапав Репетюка за плече.

— Назад! — вдруге залементував Воропаєв.

Сербин почував, що він зараз вмере. Репетюк! Левко Репетюк! Невже він? Йй-богу, це можна вмерти! Центр-форвард. П'ять років в парі на футбольному полі!.. Жаж здавлював Сербинові горло. Плюнути в ці очі! Вистрілити б в це лице...

— Бах! — гучно вдарив постріл.

І враз все завмерло. Тільки там, позаду, біля дверей, сплеснуло й посипалося на підлогу оскалля розбитого, розкришеного твердого гіпсу.

Пушкіна не було. Погруддя, власне, залишилося. Але на гіпсових плечах вже не було гіпсової голови. Куля влучила в гіпсову шию. Розтрошена голова посипалася до порога.

Ми завмерли і заціпили. Постріл! Скільки пострілів ми вже чули за наше кущеньке юнацьке життя! Скільки пострілів зробив вже кожний з нас там, на стрільбищі за містом! Скільки пострілів!.. І все ж таки оце, зараз, щойно — прозвучав перший, зовсім перший постріл в нашому житті...

Всі відсахнулися назад. Вітька Воропаєв стояв білий, з посинілими вустами. Рука з револьвером нервово здригалася. В нього таки був з собою в кишені зауер. Той самий, що він пропонував Сербинові міняти на карабін. Він стріляв для остраху, щоб спинити й відкинути натовп назад. Він цілив на метр вище — в рівень не людської голови, а голови монумента. І влучив в нашого старого гіпсового Пушкіна...

— Ой, я не можу! — завив раптом Кульчицький. — Дантес!

Кілька чоловіка спробували зареготати. Втім, з того нічого не вийшло.

Капкан, Піркес та інші євреї — всі євреї нашої гімназії — один по одному, насунувши кашкети й відкотивши коміри, бліді і схудлі, виходили до коридору. Повз осиротілого самотнього Гоголя, повз Вахмістра — очі Вахмістрові вузилися — вони пішли до роздягалки, до сіней, на двір. Вони пішли з гімназії.

Адже — їх виключено...

На порозі роздягалки стояв Піль. Тиждень тому — на другий же день існування учнівського революційного комітету — посаду доглядача було скасовано. Піль перестав бути Пілем, він зробився просто Іваном Петровичем Петровичем і виконував обов'язки діловода гімназії та учителя співів і ка-

ліграфії в молодших класах. Але сила багаторічної звички була така, що за хвилину до кожного дзвінка перед перемінкою він звивався зза писемного столу і вибігав з своєї канцелярії. Він біг до роздягалки і ставав там під годинником.

Він стояв, покусював свій лівий, тоненький, як шнурок від черевиків, вусик, як стояв і покусював двадцять років свого життя. І ліва його нога здригалася й тремтіла в коліні, як здригалася й тремтіла вона протягом попередніх двадцяти років. Можливо лиш, що протягом цих двадцяти років нога посіпувалася в коліні не таким швидким темпом—повільніше. Алеж протягом цих двадцяти років ще ніхто, ніколи і ні разу в мурах гімназії не стріляв із пістолета.

Ми мовчки розходилися. Гіпсові останки Александра Сергійовича Пушкіна хрумтіли під нашими ногами. Ніколай Васильович Гоголь — „тоже — малорос“ — випроваджував нас поглядом порожнім і невидючим, але похмурим і сумним.

САМИ!

Ввечері Шая грав на скрипці.

Ми любили Шаїну гру. Ніхто не умів грати для нас так прекрасно. Нічия гра не промовляла до нас так чуло і щиро. Нові, незрозумілі прагнення, незбагненні передчуття та тремтливі й радісні смутки народжувала нам Шаїна музика...

Сьогодні було не так. Сьогодні нічого того не було. Музика не проймала нас. Звуки до нас не сягали. Здавалося — вони zostавалися ненароджені, невивпані, там, в маленькому і худенькому тілі Шаїної скрипки... А це рипіння спід смичка, це ляцання об стіни, це брєніння в шибках вікна — то були тільки тіні звуків, тільки їхні привиди. Тільки фантоми — холодні, мертві і неправдоподібні.

Мелодія не знайшла ґрунту, в який би посіяти зерна прекрасних звуків. Збіжжя падало в сипучі піски, дощі не змочили його, сонце не зогріло. Холодний суховій розвіяв зерна і самий ґрунт на чотири світи.

Ми були спустошені.

Дальші події минулого дня були такі:

Першим прибіг до нас Аркадій Петрович. Циклопічний червоний бант квітував на його грудях. Він захлинався й розмахував руками. Лисина його була мокра, немов з дощу.

— Ви не праві! І ви неправі! І ви неправі також! — він тикав в груди кожному.

— Хто ж тоді правий? — похмуро поцікавився Потапчук.

Правим Аркадій Петрович уважав себе самого. Він негайно розподілив нас усіх на українців, євреїв та росіян, і його точка зору була така: українці, взагалі українці, неправі, бо проявили жажливий сепаратизм, особливо злочинний перед лицем отечественної війни; євреї, взагалі євреї, неправі, бо

виступили з вимогами, надто образливими не тільки для українців, а й для всіх росіян.

— Виходить...— сердито крикнув Зілов,— що правий Воропаєв?!

— Так!— Аркадій Петрович аж зайшовся.— Тобто, я хотів сказати—ні! Зілов, ви, будь ласка, мене не збивайте! Послідовна руська людина...

— ... прямує до „союзу руського народу“...— запально відгукнувся Зілов.

— Зілов!!!— Аркадій Петрович загилив долонею по столі.— Замовчіть! Я вас zostавлю без обі... тобто, я хотів сказати, ви не чесно полемізуєте! Руські, власне, малороси, тобто, я хотів сказати—українці...

— Українці! Українці!— зірвався раптом Макар. Він все ще був блідий і позеленілий.— Взагалі, українці! Чи не можна б розглядати кожного окремо, а не валити всіх до одної купи, взагалі? Всі українці не відповідають за кожного Репетюка...

— Вірно! Я теж українець!— схлипнув Сербин.— Але...

— Господа! Громадяни!— патетично сплеснув руками Аркадій Петрович.— З яких пір ви почали одхрещуватися від товариської відповідальності за вчинки кожного з вас? Я не пізнаю вас, Зілов, і вас, Макаре!— Аркадій Петрович заломив руки і закотив очі.— Ви вже починаєте називати прізвиська ваших товаришів і виказувати їх начальству. Ганьба! Зупиніться! Я не вимагаю від вас цього! І Зілова я не чув! Фі!

Макар ніяково сів. Він нікого не збирався виказувати, але що ж таке виходить? Він розгубився. Зілов пробурмотів щось зухвале, але й він був збентежений. Справді ж,— про роль в усіх подіях Репетюка та Воропаєва було відомо тільки нам самим. Ніхто цього не знав. А раз так, то є елементарні правила товариськості: гімназист ніколи не викаже товариша—хай там хоч що!..

Потім з'явився Вахмістр. Після сьомого березня він появився вперше. Який же він був лагідний та розважний! Його голосок брнів ніжно й ласкаво. Він обороняв і українців, і євреїв. І ті, і ті були праві. І ті, і ті погарячкували. Все це зопалу. Все це заповзятість і молодощі. Все це ще виправиться. От і сам він, Юрій Семенович Богуславський,— хіба він не гарячкував, не помилявся замолоду? Го-го! Ще й скільки! Всі живі люди помиляються. І помилки тільки свідчать про живість і активність людини. Замолоду Юрій Семенович, виявляється, брав участь в студентських бешкетках проти уряду і був за це взятий під догляд поліції. Щоб реабілітувати себе, йому от і довелося написати оту горезвісну брошуру, хай їй всячина—„Трехсотлетия дома Романовых“. Але, тим легалізувавшись, він здобув змогу вступити до підпільної партії соціалістів-революціонерів. Однак, і в ній вже будши, він не уник інших помилок свого життя.

Скажімо — згадати оту прокламацію, яку йому, як інспекторові гімназії, довелося відібрати цього літа в групи гімназистів на польових роботах. Безперечно, він повинен був її сконфіскувати, бо тож була противоєнна прокламація, а соціалісти-революціонери за війну до побідного кінця. Але, мусить признатися, він тут дещо перебавив куті меду. Людина не може не помилятися, і треба вміти бути толерантним і вміти прощати помилки...

Він говорив півгодини. Ми неуважно слухали його. Зміст його промови мало зворушував нас. Куди більшої уваги варте було те, що інспектор гімназії Юрій Семенович Богуславський, на прозвище Вахмістр, на цей раз говорив до нас українською мовою...

Це вперше в стінах нашої гімназії українська мова брєніла з кафедри з уст нашого педагога і вихователя.

Потім коло ганку гімназії загурчало авто. Переляканий Піль ввів до класу Збігнева Казіміровича Зарембу. Він був у військовій формі, з інтендантськими погонами, з шаблею при боці і револьвером при другому. Срібні шпори ніжно схлипували щокроку. Червона бинда обмотувала його лівий рукав. Подія вже стала відома виконавчому комітетові. Комітет послав до нас свого представника.

— Що то є, що то є, прошен панув! — вхопився Збігнєв Казімірович за свою лису голову, зішовши на трибуну. — Такі грєчні хлопці, такі кавалери, і така прикрость!

Нам трохи одлягло. Пана Зарембу ми так звикли бачити в ролі першого танцюриста й першого бального диригента, що всяка інша роль в його виконанні могла бути прийнята тільки як комедійна. Нам було смішно з пана Заремби. Потроху ми починали посміхатися, потім пирхати, нарешті, реготати вголос. Пан Заремба промовляв дуже пристрасно. Він крутився на місці, притоптував закаблуками, придзвонював шпорами, примахував руками. Ну, зовсім танцював мазура. Схопившись на нашому реготі, Збігнєв Казімірович, нарешті, притримав руки та ноги і виголосив свою пропозицію:

— Справу вигнання євреїв ми мусимо переголосувати. Тимчасовий виконавчий комітет тішить себе надією, прошу панув, що мої слова врозумлять вас, говариші. Ви, молоді громадяни і такі грєчні кавалери, скористали вже з наданого вам тимчасовою революцією права вільного голосування. Але сталася прикрість! Тепер скористайте з вільного права другий раз, щоб скасувати вашу першу тимчасову постанову. Нех вигнані пшийдуть назад!..

— Слухайте! — гукнув Зілов. — Невже ви не розумієте, що ваша пропозиція така ж ганєбна, як і наш вчинок! Та ж коли ви пропонуєте голосувати, отже, значить, ви припускаєте можливість двох вирішень. Це непорозуміння й контрреволюційне викривлення ідей свободи!..

Збігнев Казімірович образився, продзвонив шнорами до дверей, сів в авто і загурчав.

Тоді, раптом, в гімназії з'явився високий худорлявий чоловік з запалими щоками і чорними вусами та сивинками на висках. Він був в довгополому рудому пальті і на голові мав кашкет з двома срібними позументами та срібним же паровозиком спереду. Це був помічник машиніста другого класу Шумейко.

— Товариші!— сказав він, зійшовши на кафедру.— Мене прислала до вас наша рада робітничих і солдатських депутатів... поскільки тут у вас вийшов такий скандал і конфуз. Стідно, хлопці! А ще образовані! Сволочі ви! Це я вам кажу, а ви мене знаєте!

Хто ж не знав помічника машиніста Шумейка? Після відомого заколоту в маршовому батальйоні, що відмовився їхати на фронт, помічник Шумейко мусів, взагалі, з міста зникнути. То ж саме він і мав вести ешелон. То його П-п-135 стояв попереду ешелону під парами. То він відчепився від ешелону, одвів паровоз у депо і загасив топку. То він подав знак до чергової машиністовки. То він організував викрадення книги нарядів через кочегара Козубенка Федора. На другий же день після повалення царату Шумейко з'явився до міста. Втім, як стало тепер відомо, Шумейко з міста і не тікав,— він переховувався на конспіративній квартирі, готуючи в залізничному вузлі страйк і антивоєнний виступ. Помічник Шумейко був членом підпільного комітету соціал-демократів більшовиків.

— Так от, хлопці! Половина нашого міста—це живуть євреї! Це вони, значиться, годують, одягають і узувають вас! Проміж них є такий же пролетаріат, та й такі ж буржуї, як і проміж руських! Ех, ви! Якийсь сукин син, якийсь панок засунувся проміж вас і баламутить, буржуйське щеня, псує нам дітей трудового народу! Ви, хлопці, не повинні терпіти проміж себе таких супчиків. Вони розкладають і руйнують вас. Женіть їх геть!

Помічник Шумейко ніяких пропозицій нам не робив. Він сказав, що ми сами наробили бешкету, сами маємо його і ліквідувати. Він закликав негайно ж розв'язати цей інцидент, але розв'язати його так, як підказує нам наше революційне сумління. Сами! Розберіться, зрозумійте і знайдіть собі вихід. Тоді приййдіть до нас і розкажіть, що ви надумали. І коли надумаете ви по-пролетарському,—ми допоможемо вам.

— Тільки ж знайте, батькові діти!—кінчив він.—Антисемітизм—це зброя реакції і контрреволюції. І ми, пролетаріат, цю зброю у ворога видеремо з рук, поламаємо і далеко в сине море закинемо!..

Шая кінчив.

Він акуратно поклав скрипку у футляр і футляр повісив на стінку поруч з портретом матері. Це була красива, пристрасного типу, єврейка років тридцяти. Її замучено в дев'ятсот третьому році під час кишинівського погрому.

Ах, як ми болісно відчували свою ницість! Як гірко і огидно було нам...

— Ех,—Сербин потягся, хряснув кистями й журно зітхнув.— Якби то отак прокинутися завтра і—нічого того й не було. Просто сон, кошмар...

— Ні!—Шая повісив футляр і рвучко повернувся до нас.— Ні! Це прекрасно! Принаймні тепер видно кожного—який він є!

— Взагалі,—відгукнувся Макар,—нічого особливого. Це лиш демонстрація одної з найбільш яскравих суперечностей феодально-капіталістичного суспільства, утвореного на основі експлуатації людини людиною і на поневоленні державою міцнішої нації націй слабших і дрібніших.

Ми всі озирнулися на Макара й глянули йому на руки. Але Макарові руки були в його власних кишенях. Ніякої книжки, навдивовижу, у нього в руках не було. Він цитував з пам'яті.

— Алеж ми...—почав був хтось.

— Ні!—Піркес зірвався роздратований і гнівний.— Ненавиджу! Що значить „ми“? Хто це „ми“? Є—ти, він, я! „Ми“—це було, коли ми—тобто ти, ви, я—не мали нічого, окрім футболу і романтики товариських традицій старої гімназії. Але тепер революція дала нам життя! І для життя наше химерне „ми“ не годиться. Тепер потрібне інше, нове „ми“!.. І воно знайдеться от саме через такі епізоди, що руйнуватимуть наше старе, хлопчаче і не громадське „ми“...

— Це вірно...—сказав Туровський, роздумавши.

Зілов сердито мовчав. Мовчав і Потапчук.

„Сами!“—Так сказав помічник Шумейко. Сами розберіться, зрозумійте і знайдіть собі вихід...

Добре. Ми пробуємо сами.

Алеж—товариськість! Священна гімназистська традиція! Не виказувати ні правого, ні винного! Ні доброго, ні злого! Ні друга, ні ворога! А—елементарні правила товариськість? Один за всіх і всі за одного? Хіба не вмер під паровозом Грачівський? Хіба ж не міг він виказати, що горілку пив Воропаєв, і вовчий білет тоді б обминув його?

Закон товариської, закон дружби світив нам, як єдина правда нашого темного гімназичного життя.

Ми були друзі. Ми були побратими. Всі за одного. Через вісім років гімназичних огидних буднів, через вісім років юнацьких радощів і печалів, через вісім найкращих в житті людини років ми пронесли нашу прекрасну дружбу. Може, то була тільки футбольна команда? Вести по краю, пас під

гол, шут? І — все? А хіба ми не висиджували одне за одного в карцері? Не страждали всі за провину одного? Не підказували на уроках математики? Не списували латинських екстемпорале? Не кидалися за одного проти вдсятеро дужчої зграї п'яних хуліганів?.. Можливо, ми могли б піти одне для одного на смерть...

Але життя суворіше від смерті. От вдарила по нас — по нашому тісному товариству, по нашій дружбі — перша справжня життєва подія, — і що ж?

А може, ми — тобто ти, ви я — ми були праві й раніше? Адже в священному додержуванні нашої хлопчачої, юнацької правди ми — тобто ти, ви, я — не вказували ні друга, ні ворога — ворогові? Бож Пілі, Вахмістри, Мопси, вахмістри Кошевенки та барони Ользе — ті, що вимагали від нас вказувати, — вони ж були вороги? Ми не вказували ворогам!.. А тепер — тепер революція. Життя має належати нам. Адже Шумейко не ворог нам, і ми для нього не вороги. Стривайте! Хто ж це — нас, нам, ми?

Ах, як все гидко і ганебно вийшло...

Чи правда життя — це зовсім не така? Чи правда юнацького товариства — це не що інше, як брехня? Найбільша брехня?

Брехня! Трагічна і лиха брехня.

А що ж тоді правда? Правда — юнацтва? Правда — товариства? Правда — дружби?

Нація?

Народ?

— Ах, киньте! — зірвався Шая. — Ненавиджу! Нація! Народ?! І я нація і ти народ. І Репетюк нація і Збігнєв Казімірович Заремба — народ. Навіть Піль, і той — народ!

Так що ж?

Ми знали історію православної церкви, середні віки, Грецію, Рим. Ми цитували Ціцерона і вміли скандувати Тіта Лівія. Ми розумілися на сферичних тілах і вміли оперувати логарифмами. Альфонса Доде ми перекладали з лівр увер. Індукцію та дедукцію ми превзойшли в психології. Але от прийшло життя, звичайне собі життя, вдарило нас, роздерло пелену юнацьких тайн, і — виявляється — ми ні чорта не розуміємо.

Вирішіть сами!

Зілов, нарешті, встав і запаленими очима оглянув усіх нас.

— Хлопці! — сказав він хрипло і задушевно. — Слухайте, хлопці! Ми завтра прийдемо і запропонуємо всім хлопцям сказати Репетюкові і Воропаєву, щоб вони пішли собі з гімназії геть, а то... а то ми візьмемо й виженемо їх сами.

— А коли більшість не погодиться? — простогнав Сербин.

— Або не погодяться вони? — так само відгукнувся Туровський.

Зілов захвилювався, і кров ударила йому в лице.

— Тоді ми сами, хай нас буде менше, підемо до ради робітничих і солдатських депутатів, до товариша Шумейка, і скажемо, що ми вимагаємо цього. Сами!

— Правильно!..— скрикнули враз Потапчук і Піркес.— Правильно!

— Взагалі... це... дійсно... правильно...— згодився Макар. На жаль, його пам'ять у цю хвилину не змогла добрати на цей випадок цитати ні в кого з філософів нових і минулих віків.

ТРИ ЗАЛПИ

Наприкінці квітня ми ховали Мірель.

День був прозорий, дзвінкий і ароматний. Чисте небо, теплина, радісний хор перших цикад. Рясне листя щойно народжене з глейкої брості. Зелене і м'яке, воно ще пахло смолою. Квітували тюльпани, фіалки, нарциси й перський бузок. Завтра мали вже розквітнути каштани і акація. З чорної ріллі, зза міста, без вітру плив сюди гострий і пряний дух. Весна була щира, щедра і буйна. Так буває тільки у нас на півдні.

Мірель вмерла звичайно і просто— саме так, як у хвилини задуми й зажури вона уявляла собі. Черговий тижневий огляд несподівано виявив, що в неї люес.

Хто її заразив, Мірель не знала. Люес має інкубаційний період до трьох тижнів. За цей час Мірель прийняла не менше як тридцять чоловік. Один заразив її. Двадцять дев'ятох, очевидно, заразила вона.

Для лікування і одужання потрібні гроші і терпіння. Гроші Мірель могла б мати. Для цього вона тільки повинна була б не залишати свою працю. В ім'я власного одужання щодня заражати ще одну людину. Моральної проблеми тут ніякої не було. Вона обслуговувала маршеві батальйони. А їм— все одно їхати на фронт і назад не повертатися. Чи не один чорт— з люесом чи без люеса погібати на фронті?

Але терпінням Мірель не могла похвалитися. Півроку! А тоді ще два роки! Ні, терпіння Мірельці бракувало...

Коли ми запліщувалися, ми дуже яскраво уявляли собі, як все сталося. Мірель йшла до себе на Пеньки від лікаря— як в тумані. Вона не плакала і нікого вона не проклинала. Не було ні гніву, ні одчаю. Тільки горе, безкрає, як порожнеча. Життя вже не було. Воно залишилося там— в кабінеті поліційного лікаря. Там, в кабінеті, розламана на жіночому столі, Мірель покінчила рахунки з життям і перейшла в смерть... Прийшовши туди, в те місце, яке досі було її домом, Мірель насамперед скинула з себе одержу— всю, догола. Чорний фетровий авіаторський пірижок, горжетку з чорної куніці, чорне

шовкове манто, чорне едвабне плаття, чорні лакові човники, чорні ажурні панчохи, чорний ліф, чорні рейтузи і білу сорочку. Все це вона згорнула жужмом, кинула в грубку і розпалила вогонь. Як ласкаво грів холодну голу шкіру вогонь! Туди ж, у вогонь, пішли і всі інші одежі, білизна, а також і всі інтимні деталі туалету і професії Мірель. Вона вкинула в грубку все— всю себе... Потім вона наточила повну миску води і поставила її на огонь. Коли вода нагрілася, вона поставила миску на підлогу, стала в неї ногами і довго та акуратно милася милом і терлася мийкою. Чисте тіло—це єдиний скарб, який мала Мірель. Потім Мірель підійшла до дзеркала. Гарна смуглява і юна дівчина дивилася з дзеркала на неї. Вона поставила бокові дзеркальця трільяжу. Тепер вона бачила себе в трьох вимірах. Рівна, округла спина, опуклі стегна, її улюблена цютна лінія живота і лобка. Все це було таке рідне, що можна було заплакати. Сльози вперше потекли по щоках дівчини, зогріваючи закам'янілу, заохолу шкіру обличчя. Як жалко було цього гарного, юного тіла... Потім Мірель відсунула шухлядку трільяжу і вийняла браунінг. Його подарував їй поручик Гора. На її спеціальне прохання—щоб застрелитися, коли вона захворіє на сифіліс... Де ж серце? Вона обережно відсунула ліву грудь—це мала бути прекрасна, ніжна і тепла, смаглянка-грудь—і стромила під неї лиску чорне дуло. Тут. Дуло навіть злегка підплигувало—так колотилося серце. Мірель здригнула від холодного доторку дула—здригнула страшним, потрясливим, непережитним здриганням і, скрикнувши „М'оме!“—натиснула курок...

Ні записок, нічого іншого Мірель не залишила. Її знайдено отак—голу, з пробитим серцем, з браунінгом в правій руці, розкинуту на підлозі проти трільяжу. Біля неї стояла миска з мильною водою, з мийкою в воді та мильницею поруч. Груба під плиткою була набита незгорілими шматками одежі й білизни...

Труна стояла на марах, віко було зняте і Мірель востаннє, мертвими очима, дивилася в височину, в безмежність. Вона немовби приглядалася до своєї дороги туди—у безвість, в нікуди. Очі Мірель були розплющені, лише примружені. Застрелившись, вона упала навзніч, повік їй ніхто не закрив, і вони лишилися відкриті. Погляд вмер, але очі залишилися. Вони були чорні, мутні й моторошні, як прірва.

За що вмерла Мірель?

Ні за що. Просто так. Хіба мало вмирає людей? На фронті поруч щодня вмирає їх кілька десятків тисяч. В госпіталях нашого прифронтового міста за всі три роки війни не було ще дня, в який умерло б менше, як сто чоловік.

Ні. Ми не почували ніякого обурення проти прапорщика, що заразив Мірель? Хіба ж він сам винайшов сифіліс? І війну вигадав не він... Мертва Мірель—це була жива ілюстрація

до соціальної недосконалості життя в умовах капіталізму, — так сказав Макар...

Але нам так жаль було Мірель. Просто жаль. І жаль стискав наші серця.

Ми йшли за марами натовпом, похиливши голови, ступаючи в ритм запряженим у мари чорним кобилам. Кобил вели двоє фігурантів у чорних лівреях і чорних циліндрах з срібними позументами. Це й був весь почет. Мірель була юдейської віри, але рабин її відмовився ховати. Вона була непростима грішниця і нечиста.

Чому нечиста? Вона сама зробила собі посмертне обмивання, а душу вона очистила, простреливши її.

Рабин пояснив: життя її було нечисте, а самовільна смерть — найбільший гріх.

Втім, ми не настоювали. Батьків і близьких у Мірель не було, і обряди не було для кого робити. За її труною йшли два фігуранти і три десятки гімназистів.

На перехресті Одеської та Привокзальної зза рогу раптом вийшла Катря Крос. Вона йшла нам назустріч і спинилася. Якусь мить вона затрималася на тротуарі, розглядаючи нашу процесію. В петличці її жакета палала махрова червона троянда. Катря зійшла на брук і пішла поруч з нами.

Ми змішалися. Чого? Вона, мабуть, думала, що ми ховаємо когось з товаришів - гімназистів. Як відповісти, коли вона питає — кого? Збрехати? Та ж відкрита труна. Мірелі, правда, Катря не знала. Сімнадцятилітній дівчинці - гімназистці скандально знати, що на світі є проституція і проститутки. Що ж, тоді збрехати?

Кульчицький проте змішався з інших причин. Йому просто зробилося якось негаразд, якось тісно між живою Катрею і мертвою Мірель. Коли другого вечора після тої знаменної в Катриному житті ночі він знову прийшов до Катрі, Катря раптом ударила його по щоці і прогнала геть з очей повік. Щождо Мірель, то, коли другої ночі після того знаменного вечора Кульчицький з'явився до неї, Мірель раптом гахнула його по морді і гукнула йому „геавек!“.

Сербин і Туровський почервоніли і одвернулися. Туровський одвернувся від Сербина, Сербин відвернувся від Кульчицького, Кульчицький відвернувся від Катрі Крос.

Втім, Кульчицький зразу ж перший почав шукати стежку із замішання.

— Ах, так! — згадав він. — Лафа! Америка оголосила війну Німеччині. Ви чули?

— Тепер нехай німець начувається! — охоче відгукнувся Кашин. Присутність дівчини бентежила його за всяких обставин. — Ще два тижні, і ми переможемо!

— А як же! Го-го-го! — Піркес реготнув коротко й

ніяково. — Вчора на річці Стоход німці розбили й взяли у полон нашу сороктисячну армію.

— Взагалі! — почервонів Макар, ховаючися за спини товаришів, щоб Катря його не помітила. — Німецькі соціал-демократи видали відозву до російського пролетаріату, вітаючи російську революцію... Пролетаріат еднається через голови своїх вождів і фронти імперіалістичних армій...

— А тимчасовий уряд?! — закашлявся Теменко. — Видав заклик про право поляків на самовизначення і про утворення окремої польської держави. Бігме!

— І в гімназіях Київської округи дозволено викладати українською мовою, а також спеціальне українознавство. — Це прошепотів Туровський.

— Самі відозви! — відгукнувся Потапчук, сердито роздвляючись Катрин профіль. — До селян теж видано відозву, щоб вони не займали поміщицької землі, а хто займатиме, того під суд. Не дадуть селянам землі міністри-поміщики!..

— Хай не будуть дурнями! — розсердився Зілов. — І відозв не слухають. Он робітники явочним порядком встановлюють восьмигодинний день. — Зілова дратувало, що присутність Катрі його соромить.

— Бігме! — мовчазний Теменко почував особливо гостру потребу заховати в балачку своє замішання. — У Вінниці вже формуються спеціальні польські легіони.

— Та що ти кажеш? А яка ж у них буде форма?

Бронька Кульчицький згадав, що він католик, отже, немовби й поляк. Звісно, покищо, поки не скінчиться війна, він не збирався вступати до польських легіонів, проте поінформуватися про всякий випадок не заважало. А що, коли форма в польських легіонерів справді буде гарна й показна? Якись там кунтуші, ментики, китиці?!

Всі помовчали, скося поглядаючи на Катрю. Катря йшла, похиливши голову, ні на кого не дивлячись, ні про що нікого не розпитуючи. Губи її були стулені, червона троянда похитувалася в петлиці... Сказати хіба їй, щоб ішла собі геть? А то ж — скандал! Мірель лежала навznak, байдужно змруживши свої чорні очі до неба.

Сербин трохи повернувся і сказав так, щоб Катря неодмінно почула:

— Скрізь, по всіх містах утворюються спілки середньошкільників. Ми теж організуємо таку спілку у нас...

Тоді, нарешті, Туровський наважився і обернувся просто до Катрі:

— Ви вступите до такої нашої спілки, Катре?

Він промовив це навіть трохи зухвало. Замішання треба ж було кудись діти.

Катря глянула на нього одним оком скося.

— А Кульчицький? — прошепотіла вона. — Там теж буде?..

Туровському перейняло дух. Кульчицький? Так, значить, Кульчицький? А як же Сербин? Що за чорт...

— Ну, так... а як же... — втрачаючи ґрунт під ногами, пробуркотів він. — Всі... всі... будемо там.

— Тоді я не буду! — сказала Катря і відвернулася.

Серце Сербина враз немовби розірвалося. Принаймні воно різко вдарило і потім перестало існувати. Втім, через кілька секунд воно, навпаки, почало колотитися весело й сильно. Мила Катре! Він ледве встиг стриматися, щоб не заспівати.

Зілов ішов якраз поруч із Катрею. Відвернувшись від Туровського, Катря повернулася до нього. Він зустрів її стурбованим і серйозним поглядом.

— А до нас, — прошепотів він, — підете, Катре? Козубенко організовує робітничу юнацьку спілку. Кульчицького ми не приймемо.

— Піду! — відповіла Катря. — Тільки ж я не робітниця?

— Це все одно. Ми учимось, алеж батьки наші — робітники.

Сербин був надто щасливий, щоб почути цей шепіт. Він так і не знав, що Катря повернулася для того, щоб зразу ж знов піти...

На кладовищі могила вже чекала готова. Ми зняли труну з дрогів і поставили на купу землі. Піркес скинув кашкета і випростався над Міреллю. Ми згрудилися тісно довкола.

Шая говорив довго і сумно. Він розповів нам життя Мірель — розповів так, немовби сам його бачив. Він розповів про невеличке єврейське містечко на межі Польщі і Білорусі, про годинникаря Монеля і його четверту дочку Мірель. Він розповів, що то був двадцять п'ятий годинникар у містечку, де всіх годинників було тільки двадцять шість. Він розповів про „черту осідлості“ і дитинство маленької Мірелі між паршивих кошенят і здохлих собак. Там знайшла вона свій гумор і веселощі, проти яких були слабші і не встояли ні смерть батька, ні трахома братів, ні сама війна, біженство, голод, торгівля власним тілом. Їх вистарчило аж до першого сифілісу. Шая сказав, що жити так далі не можна. Таке життя треба пофарбити, приробити до нього ручку — і викинути. Життя треба собі справити нове, зовсім нове — без приточок, підшивок і нових гудзиків до старих дір, — як наші перелицьовані штани.

Катря плакала. Вона промакала сльози хусточкою коло самих очей. Ми теж плакали. Ми тільки ховалися за Катрину спину, щоб вона не побачила наших сліз.

Мірель лежала тихо і поглядала в безкрає небо. Ти, Мірель, з'явилася невідомо звідки, і от вже відходиш, знову невідь куди. Яке тобі було до нас діло? Ніякого. Як і нам до тебе. Втім, ми ж тебе любили, Мірель. На кого ти нас покидаєш? На Катрю? Так, Катря, от вона, єдина дівчина поміж нас, юнаків. Ти хочеш сказати, нехай тепер її живий образ буде нам замість твого, мертвого?..

Ти була нашою гіркою, Мірель. Нашим першим юнацьким розчаруванням. Ти наше миле мишігіне і наше дороге шім-перле...

Макар і Сербин підняли віко. Піркес взяв молоток і довгі цвяхи. Катря хутко нахилилась і поцілувала Мірель в її холодний, синій лоб. Потім вона заспішила пальцями коло грудей. Вона шукала квітку. Висмикнувши її з петлички, вона стромила її мертвій у волосся. Червона махрова троянда запалала в чорних кучерях Мірель. Ми взяли труну і посунули її до краю ями. Мірель хитнулася в своїй останній постелі, голова її струснулася, і вона кивнула нам. Віко впало зверху і закрило все назавжди...

Коли труна стала на дно й брили глини застукали рясно і густо по домовині, — Туровський подав тихий і короткий знак. Ми вийняли з кишень револьвери — браунінги, зауери, парабелуми, стеери — яких тільки револьверів не мали гімназисти за часів війни! — і раз-по-раз тричі випалили просто в небесну височінь, просто в страшну безмежність неба — трьома печальними, жалобними залпами...

ЧЕРЕПИ І КОСТИ

І от війна спалахнула знову.

Шістнадцятого червня Александр Федорович Керенський видав свого знаменного наказу.

„Воины! Отечество в опасности!.. В полном сознании великой ответственности... ваш вождь... вся Россия благословит вас... Офицеры и солдаты!.. Приказываю вам — вперед!..“

Літературним стилем це було дуже подібне до маніфесту про зречення царя Ніколая. А втім, цей наказ і був фактичним кінцем керенщини і Керенського. Адже через два дні — вісімнадцятого — півмільйона демонстрантів пройшли вулицями Петрограда з транспарантами „Вся влада радам!“. То й був початок липневого повстання пролетаріату.

Наступ Керенського — останній і смертний спазм фронтової війни — розпочався з південно-західного фронту. Першими відкрили операції сьома та одинадцята армії. Вони рушили з Прута на Бистрицю, з Серета на Стрипу і до Золотої Липи. За три дні вже був обложений Каліш. За чотири ударила вся тисячокілометрова лінія фронту. Російська армія ще раз з страшним вереском козацьких орд і диких дивізій вдерлася в нещасну Галичину, несучи на прапорах на цей раз „свободу“, а на багнетах незмінно — руїну, насильство і смерть.

За тиждень все було кінчено. Російську армію розтрошено, відкинуто назад, і вона панічно побігла, як ніколи раніше, до старих кордонів старої Російської імперії.

Три роки минули в ніщо. Збруч знову потік між двох держав, як три роки тому. Він знову зробився міждержавним

кордоном. Мізерна річечка — якихось десять-двадцять тисяч відер води добового бюджету. Кожний день трирічної війни пролив крові вдвоє більше.

Але цей тиждень був надзвичайний тиждень. Він був величезний — на половину всього нашого попереднього життя. Які події! Наступ свободи! Сам Керенський приїхав царським поїздом на позиції. На станціях він вистромлявся з вікна салону, скидав з голови керенку і несамовито репетував:

„Граждане свободной России! К вам мое слово! Революция в опасности! Все на фронт!“

А фронт вже гарчав. Важкі гармати били так страшно, що навіть тут, за вісімдесят кілометрів, жалісно схлипували шибки, і вся небесна просторінь гула і здригалася, немов осіння хуга в степу.

Фронтіві підступи заворушилися й загуркотіли. По шосе і воєнних трактах ніч і день невинно бігли фуражні обози, санітарні повози, реквізовані селянські підводи з бородатими резервістами-ополченцями. Вони були в селянських штанах, постолах і кожухах на плечах. Тільки солдатський картуз з хрестиком на полях виказував їхню приналежність до армії. Вони сиділи на возах, звисивши ноги через драбняки — як сиділи і їздили вони от уже сорок років щоліта в косовицю на поле. І між колін, як руків'я кіс, вони тримали довгі й заіржавілі однозарядні берданки. Отари овець, череди корів та рої свиней тисячоголовими гуртами трусили підтюпцем туди ж — на захід, на фронт. Вони теж бігли на убій. І умирати вони мали аж двічі. Спочатку під довбнею — щоб своєю смертю підтримати сили, мужність та ентузіазм бійців. А тоді, разом із силою, мужністю та ентузіазмом, — під зливою німецької шрапнелі. Німець не ждав. І вони бігли умирати риссю.

По волочиській колії побігли нескінченні ланцюги червоних вагонів. По чорному полі в куточку, де вагарі відзначають крейдою назву станції та найменування вантажу, білою емалевою фарбою красувався людський череп на двох схрещених кістках. Такі емблеми малюють на залізних дверях розподількових шаф електричного струму. Тільки замість „40 человек и 8 лошадей“ там буває підписано „смертельно“. Чорні кармазинові прапори із сріблом гаптованими черепами й кістями тріпалися по вітру попереду ешеловів, встромлені в груди паровоза. Вітер рвав чорними полотнищами і роздирав важкий кармазин, як ситець, на стьожки і гноття. Страшні емблеми смерті були нашиті й на лівому рукаві в кожного солдата. То їхали штурмові „батальйони смерті“.

Керенському немовби пощастило. Умирати їхали батальйони сибірських мисливців, донських гуртоправів, московських купчиків, саратовських студентів, українських автономістів, колишніх жандармів і колишніх городовиків. Але умерти на фронті їм не довелося. Там умирали резервісти і солдати.

Ім же довелося попереду бігти назад. Смерть прийшла по них згодом — на полях громадянської війни.

Останніми проїхали батальйони: „Христа - Спасителя“, „Одеса-мама“ і прапорщика Бочкарьової.

Батальйон „Христа - Спасителя“ був сформований з монахів, семінаристів і загулялих попів. Ряси їхні були підкачані на кшталт французьких шинелей, довге волосся було не стрижене, на грудях теліпалися наперсні хрести. Їхній чорний прапор був зроблений у формі церковної хоругви. Батальйон був озброєний шаблями, а в марші попереду несли хрест і кропило з кропильницею. На станціях монахи виходили на перон і служили молебни. З околиць сіл збігалися діди і плакали навколяшки. Пішла чутка про кінець світу. Баби-сектантки, переслідувані за старого режиму і легалізовані Лютневою революцією, послали Керенському телеграму з проханням дозволити сформувати батальйон і їм.

Батальйон „Одеса-мама“ був дещо одмінний проти „Христа-Спасителя“. Він був сформований в Одесі з ширмачів і злодіїв, яких революція зворушила так, що вони вирішили зробитися чесними людьми. Одеський „союз блатних“, на який, певна річ, не міг не зважати всеросійський тимчасовий уряд, казали, звернувся до Керенського з пропозицією вимінити своє героїство, а коли що, то й...—Альоша, ся!—то й смерть на амністію і свободу. Рот батальйон мав чотири: імени Соньки Золотої Ручки—рота урок-котів, імени Свободної Росії—рота фармазонщиків, імени Вертінського—рота стирщиків і рота „Дерібасівська“—ширмачів. Прапор батальйону був справлений з темномалинових, майже чорних порт'єр, спеціально для цієї мети, кажуть, вкрадених з кабінета градоначальника серед білого дня, під час засідання в цьому кабінеті одеського тимчасового виконавчого комітету, думку якого про доцільність формувати батальйон уркаганів—переказують—запросив Александр Федорович Керенський. Комітет схвалив од усього серця підтримати прохання свободних урків.

Втім, військового обмундирування солдатам „Одеси-мами“ про всякий випадок не видали. Їм пообіцяли видати його вже на лінії вогню. Так само не видали їм і гвинтівок, мабуть, справедливо вважаючи це за марнотратство,—кожний бо ракло міг сам собі десь розстаратися на гвинтівку. Отже, батальйон їхав тим часом озброєний лиш фінками і власними шпалерами. Але такого одіяння, яке було на солдатах батальйону смерті одеських альош, ніколи б не придумав би й сам Черноблер з кінофабрики Ханжонкова. Тут були піжони в шовкових циліндрах, але по пояс голі і в штанах з ріхмушками. Були денді в лакерках, але без штанів і в футбольних трусиках та купальних халатах. Були ферти босі, але в мистецьки запрасованих візиточних брюках і дамських трикотажних кофточ-

ках. Були фендрики в широченних бриджах, але без чобіт і з солідними котелками на головах. Були блоти в матроських тільниках. Були жлоби в селянських кожушках.

З громогласним співом „Альоша - ша, возьми полтона ниже, брось Адесу вспоминать“ ешелон батальйону смерті підкотив просто під пасажирський вокзал. Це було чудно, бо всі ешелони спинялися лиш на військовій рампі. Але пізніше з'ясувалося, що з сусідньої станції батальйонний комітет послав начальника нашої залізничної дільниці телеграму з повідомленням, що батальйон смерті „Одеса-мама“ вирішив спинитися коло пасажирської станції. Начальник дільниці не послухатися не посмів. Поїзд спинився, альоші вискочили з вагонів — вагони, до речі, у них були тільки класні, а для командування навіть м'які — і кинулися у вокзал. Насамперед вони зірвали вітрину з фотографіями, що висіла на стінці в багажному відділі під написом „бережіться карманных злодіїв!“ Потім вони вдарили в буфет і за п'ятнадцять хвилин очистили його весь, разом із касою та срібними ложками. Крім того, у сердешних пасажирів, яким лиха доля присудила в той день переїздити через нашу станцію, було вкрадено протягом цих п'ятнадцяти хвилин: сто сорок годинників, двадцять срібних портсигарів, дев'яносто натільних золотих хрестиків і тридцять бумажників з загальною сумою грошей дев'ятнадцять тисяч.

Коли ешелон, нарешті, рушив, альоші ще довго маяли з вікон кепками, циліндрами і дамськими панамами. „Дерібасівська“, „Рівочка“, „Молдаваночка“ та „Семь сорок“ ще довго дзвеніли в прозорім повітрі літнього дня, волочачися за поїздом „Одеса-мама“, як золотий хвіст за кометою Галей в тисяча дев'ястот дев'ятому році.

Нарешті, надвечір підкотив і батальйон смерті прапорщика Бочкарьової. На паровозі лопотів чорний прапор ажурного шовку з оторочкою чорних брюсельських кружев. Срібний череп і білі кості вицяцьковані бісером. Це був перший жіночий батальйон, той самий, що чотири місяці пізніше піс варту в Зимньому дворці в ніч падіння тимчасового уряду й абшиту самого Александра Федоровича. Три сотні блондинок, брюнеток і шатенок-фрі висипали на перон. Власний батальйонний оркестр виконував ніжні полонези всуміш з пристрасними кадрилями та марсельезою. Весь міський гарнізон ринувся до військової рампи.

Блондинки, брюнетки і шатенки-фрі, зодягнуті в новеньку військову уніформу, шпаціювали по перону парочками. Вони по-снайперськи пострілювали очима, ніжно поводили клубами, і коміри їхні були розстібнуті так, щоб крізь проріз солдатської гімнастерки були видні голі груди. Батальйонерки мали проте таксу, суворо нормовану: дві керенки, без презерватива — п'ять.

Вночі прийшло перше повідомлення. В бою під Нараювкою наша армія розбила австрійців, полонивши триста офіцерів, вісімнадцять тисяч солдатів і двадцять дев'ять важких гармат. О першій годині ночі велелюдна маніфестація з факелами, ліхтарями й страсними свічечками, застромленими в горілчані пляшечки без дна, з співами марсельєзи і портретами Керенського, під церковне подзвіння рушила довкола міста. Сполохані пси валували й рвалися з припон, збентежені півні розгублено кукурікали, гайвороння покинуло свої гнізда на верхів'ях тополь і кружляло вгорі, схвильовано й заклопотано гергочучи. Попереду демонстрантів з плакатом, чорним і відзначеним моторошною емблемою з черепа і кісток та написом „Мы умираем за свободную Россию“, йшов член нашого тимчасового комітету, уповноважений в справах освіти, культури і пропаганди, Аркадій Петрович... Ніч була прозора, зоряна й місячна. Але нічне повітря гуло, здригалось і схлипувало. То там, за вісімдесят кілометрів на заході, і вночі і вдень безперестанку били німецькі берти, гупали сорскдвасантиметрові чемодани, вибухали одною миттю сотні фугасів і тисячі шрапнельних снарядів...

Признатися — останніми місяцями війни немовби й не було. Вона відійшла собі в далечінь, в тумани, в абстракцію. На фронтах було відносно спокійно. Куди бурхливіше було тут, у тилу, всередині країни. Була ж свобода! Революція!

І от — знову війна.

І на цей раз, здається, мали воювати й ми.

Ще шістнадцятого ввечері комендантські вістові обійшли всіх нас з великою прошнурованою та пропечатаною книгою. Це була книга секретних наказів по гарнізону нашого міста. На її сторінці тридцять сьомій під номером наказу двадцять дев'ять нам, допризовникам дев'яносто шостої етапної роти, пропонувалося за дві години прибути до роти, в чому й розписатися тут же під текстом наказу.

Були літні канікули. Ми були відпущені і з гімназії, і з роти. Ми мали з'являтися ще тільки через два місяці. І скликати нас мав директор, Іродіон Онісіфорович. І от — вістові, книга секретних наказів і підписи коменданта гарнізону, поручика Гори-Гораєвського та командира роти дев'яносто шість, штабс-капітана Дерев'янка...

Серця наші стиснулися. Призов? Мобілізація? Фронт?

А як же буде з свободою та революцією?

Цей час, а надто останній тиждень, події всередині країни були такі надзвичайні і значущі! Підготовка до Установчих зборів провадилася прискорено й помпезно. Паркани й мури цвіли циклопічними афішами. Транспаранти оперізували все, що можна було оперізати: дерева, ліхтарі, стовби, а також самих людей. „Голосуйте за список номер такий-то!“ — кричало до вас все: і афіші, і транспаранти, і плакати, і незчисленні ора-

тори на нескінчаних мітингах. Ми, гімназисти, сповнені почуттів свободи і революційної толерантності, виконували все і для всіх. Ми розклеювали афіші для есерів, малювали плакати партії народної свободи, чіпляли через вулиці транспаранти есдеків-меншовиків, розкидали метелики есдеків-більшовиків, після того закликали прохожих на мітинг федералістів.

Втім, це ще було не все. Українська центральна рада видала свій перший універсал:

„Народе український!.. Ми вволили твою волю... Хай буде Україна вільною... Тимчасове правительство наші домагання відкинуло... Однині самі будемо творити наше життя...“

Юрій Семенович Богуславський, наш колишній інспектор, прозваний Вахмістром, тепер вже не був ні інспектором, ні вахмістром. Він спішно виїхав до Києва представником до Центральної ради. Ми—гімназисти—ретельно розучували „Не пора, не пора!“, „Ще не вмерла“, „Ми гайдамаки“—нові, невідомі досі навіть Туровському, пісні і бродили по місту з карнавками на користь утворення міської національної української бібліотеки.

Проте, і для кожного з нас зокрема це літо минуло в діяльності гарячкової, патетичної і такої неждано нової.

Туровський і Теменко з головою занурилися в справи організації міської „Просвіти“. Вони мали керувати в ній секцією молоді, з якої під орудою Івана Петровича Петроповича мав бути утворений національний хор. Туровський мав вести в ньому першого баса. Теменко розраховував у драматичному гуртку „Просвіти“ дістати ролі Гриця, Петра й Івана.

Сербин ще на весні був обраний секретарем міської організації середньошкільників. Організація! Та ж саме цього йому й було потрібно! Він зрозумів, що все життя йому бракувало якраз організації. Молодь мусить жити тісно, дружно, об'єднана спільними інтересами! Інтересами своєї юнацької організації. Сербин скликав засідання, улаштовував збори, писав протоколи, листувався з київським центром.

Макар остаточно закинув залізничну бібліотеку. Там нічого вже було читати. Він виписав з Києва „Історію України“ Грушевського, з Петрограда—„Історію государства російского“ Карамзіна і з Парижа через Стокгольм „Histoire de revolution française“ Мішеле і абсолютно ізолювався від світу цього над дванадцятьма тисячами сторінок, писаних трьома мовами.

Кульчицький грав по великій. Гора-Гораєвський, призначений тепер замість барона Ользе комендантом міста, не вважав за можливе ходити до притулку пана Сапежка, і тому улаштовував грища у себе вдома. Кульчицький грав між командами полків, головними лікарями госпіталів, головними інтендантами та земгусарами з еполетами не нижче

полковницьких. Треба признатися, грати стало важко. Витримки, якої було досить для прапорщиків з гімназичної лави, не вистачало проти кадрових офіцерів, провінціальних поміщиків та синків столичних фабрикантів. Кульчицький програвав і ходив чорний, як безмісячна ніч.

Потанчука в місті не було. Він виїхав до себе на село, на польові роботи.

Шая Піркес теж виїхав з міста. На час літніх каникул він став на працю інструктором сільськогосподарського всеросійського перепису і виїхав на села. Він затримувався в кожному селі коло тижня і з кожного села надсилав Зілову чи Макарові захоплені листи про те, що тільки тепер він побачив і зрозумів життя, і що революція ще тільки-тільки має бути, а Керенський просто балакун і брехло.

Зілов поступово набував високої слюсарської кваліфікації. Обминувши учнівський верстат, він став зразу підслюсарем на капітальний паровозний ремонт. Сяк-так це забезпечувало йому, матері і сестричці харчі до початку занять у гімназії. Що мало бути після того, Зілов уявляв досить туманно. Щодвечора по роботі, від шостої до восьмої, за столиком під улюбленою абрикосою в садочку старого слюсаря Зілова збиралося чоловіка десять паровозоремонтних підручних, віком від шістнадцяти до вісімнадцяти. Верховодив поміж них брат Броньки Кульчицького — Кульчицький Стах.

Через два дні на третій — повертаючи з чергового рейсу С-815 — на заняття приходив і Козубенко Федір. Інколи, соромлячись, заходила і тихенько сідала в кутку Катря Крос.

То були сходки ініціативної групи для утворення спілки робітничої молоді, чи робітничих підлітків — ні назви, ні статуту придумано не було. І не про це навіть на сходках йшла мова. Мова йшла про війну, про економічні взаємини держав, про міждержавні політичні альянси, про дипломатичні союзи та інші високі й світові матерії. Втім, особливий інтерес слухачів викликали повідомлення Зілова й Козубенка про те, що таке анексія і контрибуція, які є політичні партії та котрі з них за і котрі проти війни. Тут Козубенко неодмінно виймав пожовклий, потріпаний і на згибах протертий папірець, обережно розгортав його і ще раз, не поспішаючи, перечитував. То була перша відозва циммервальдської конференції тисяча дев'яност чотирнадцятого року. Більшовицька частина соціал-демократії — це була єдина в цілому світі партія, яка послідовно від першого дня війни виступала проти імперіалістичної війни, ні на які поступки за три роки не пішла і, навпаки, піднесла гасло перетворення війни імперіалістичної на війну класову.

— Так от, — згортав Козубенко папірець і знову обережно ховав його до записної книжечки. — Що ж таке є війна кла-

сова? На це найкращу відповідь дає нам той же товариш Ленін. А саме...

Саме на такій мові того вечора фіртка з вулиці розчачнулась і в двір, човгаючи солдатськими чобітьми, ввійшли троє вістових. Один з них ніс велику прошнуровану й пропечатану книгу, інші двоє тримали на ремнях гвинтівки.

— Котрий тут буде Зілов Іван?

— Я!— сказав Зілов.

Десятеро хлопців теж звелися і зблідли. Катря Крос дрібно затремтіла. Подібно було, що Зілова мали заарештувати.

Але то було тільки згадане вище повідомлення. Через дві години, тобто, о дев'ятій вечора, з'явитися до етапної роти 96.

Призов? Мобілізація? Війна?

А — свобода? А — революція?

Хто ж був правий? Шая Піркес та Вітька Воропаєв? Революція — це єдиний спосіб покінчити з війною, отже — нехай живе революція? Чи — революція це єдиний спосіб довести війну до переможного кінця, отже — нехай живе революція, також?

Зілов розписався в великій прошнурованій і пропечатаній книзі. На наказі було написано „секретно“, і військовозобов'язаний Зілов, під загрозою військово-польового суду, не мав права сказати про те, в чім він розписався, жодній живій душі на світі. Тому він розповів це товаришам аж тоді, як вістові, клацнувши закаблуками, зникли за фірткою...

ПЕРШИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Ми бігли до роти з усіх кінців міста.

Ми були схвильовані.

Таки довелося, значить, і нам!

Ми кидали матерів, що заламували руки й падали неприємні. Похмурі батьки виходили провести нас на ганки. Заплакані сестри бігли за нами до рогу. Чи ж відпустять до від'їзду, бодай попрощатися?

Серця билися, як на порозі незнамого. Передчуття, невідомість, моторошний, хвильний і нерозгаданий образ таємниці прийдешнього стискали їх.

Було страшнувато. Війна — не забавка. Ми це прекрасно знали. Ми бачили відірвані руки, потрощені ноги й розпанахані животи. Алеж: фронт, бій, хоробрість, „Улани с пестрыми значками, драгуны с конскими хвостами“... Буде що розповісти гімназисткам. Буде чим похвалитися!

Правда, до війни і военщини ми відхолоди вже за ці три роки, алеж тепер це зовсім інша справа! Ентузіазм вільного народу! Ударні батальйони смерті! Чорні прапори і

черепи із схрещеними кістками! Свобода і революція в небезпеці! Сам Керенський сказав. Ми чули його на власні вуха.

„На фронт! До победного кінця! Не за веру, царя и отечество, а за свободную Россию!“

Піркес і Кашин поспішали до роти разом. Шая на кілька день заїхав до міста з свого перепису, і от — потрапив якраз під наказ... Груді Кашина розпинало піднесення, і там ставало так просторо, що серце починало в порожніх грудях важко і голосно гупати.

— Нарешті, й ми! — прошепотів він, облизуючи обсохлі губи. — Чи думали ми три роки тому, що війна буде ще так довго і саме нам припаде честь здобувати перемогу?!

— Прх! Честь! Ненавиджу! — пирхнув Піркес. — Ганьба!

— Шая! — Кашин аж спинився і затримав Піркеса за рукав. — Шая! Слухай! Ну, нехай, я знаю, що ти не любиш війни. Нехай! Але, — голос Кашина завібував урочисто, — але скажи мені, Шая, отак, поклавши руку на серце, зараз, коли от ми вже йдемо, покликані на цей високий подвиг, скажи: невже ти не відчуваєш свого обов'язку? Невже ти не вмер би за вітчизну, Шая? — Голос Кашина, нашого урви-голови й коновода всіх бешкетництв, тремтів.

Піркес уважно поглянув Кашину в лице. Вони стояли один проти одного, сами на схилі залізничного насипу. Ліворуч були казарми дев'ятого, праворуч — десятого стрілецького полку. Восени п'ятнадцятого року дев'ятий, десятий, одинадцятий і дванадцятий полки до останнього чоловіка полягли в мазурських болотах. Отам, за трьома мачтами іскрового телеграфа, в сірій казармі десятого полку була і наша етапна рота 96. Піркес нахмурився.

— Вмер би... — сказав він. — Але де та вітчизна, за яку мені вмирати? Я її не маю...

Кров вдарила Кашину в лице.

— Це свинство! — скрикнув він. — Ти не маєш права! — В його голосі забреніли сльози. — Я розумію, ти єврей! Але ж і єврей мусить відчувати себе сином тої країни, в котрій він живе, працює і їсть. Це свинство!

Піркес одвернувся.

— Слухай, Володю, — глухо заговорив він. — Ти думаєш, я не хотів би мати вітчизни? Вітчизни, за яку б я, не вагаючися і з радістю, пішов би вмирати? — В голосі Піркеса теж затремтіли сльози. — Але зрозумій... Я хочу мати таку вітчизну, де б... де б ти не дорікав мені тим, що я єврей, що я невідячний чужак. Ні, ти пострівай! Я мушу сказати! Я хочу мати собі таку вітчизну, де б мене ніхто не ображав і я не ображав би нікого. Я б хотів мати собі вітчизну, що існувала б на основі свободи, рівності і братерства!

— Вітчизну не вибирають собі, а в ній родяться! — скаженіючи, зарепетував Кашин.

Піркес пустив його руку і теж закричав:

— Її треба собі робити!

— На землі раю не буває!!

— Буває! Мусить бути! На чорта інакше жить?!!

Втім, вони зразу спохватилися, засоромилися і мовчки пішли. До роти було вже кілька кроків.

Наші матері проте марно зомлівали. Батьки могли не хмуритися і сестри не плакати. Ніхто ще не збирався посилати нас на позиції. Нас покликано для виконання інших обов'язків. Жорстокі й криваві бої вдарили по цілому фронту. Тисячі поранених падали щогодини. Величезні стаціонари нашого міста неспроможні були прийняти всіх. Під ударні госпіталі пішли всі, які були в місті, бараки, казарми й кінематографи. Нашу роту допризовників послано в розпорядження Червоного хреста. Ми мали зустрічати летучки, що прибували просто з фронту, приймати з них ранених і розподіляти їх: легких — у бараки, важких — у стаціонари, середніх — у санітарні поїзди для відправки вглиб. Три роки тому ми вже виконували точнісінько це. Тоді ми прийшли сами, покликані патріотичним ентузіазмом. Тепер на наш патріотизм розраховувати не доводилося. Вирішено за краще нас просто мобілізувати. А втім, все це, і насамперед „секретність“ цього, то був лиш надмірний ентузіазм нового комендантського ад'ютанта — вольноопределяючогося Віктора Воропаєва.

Вітька Воропаєв, залишивши на нашу вимогу гімназію, негайно ж вступив вольноп'юром до армії, відбув місяць на фронті і оце щойно поручик Гора по-приятельськи витяг його до себе ад'ютантом. Тепер провадження всіх балів у нашому місті було покладено виключно на Воропаєва. Збігнев Казімірович Заремба місяць тому виїхав до Польщі головним інтендантом сформованого у Вінниці польського легіону.

Левко Репетюк теж залишив гімназію на нашу вимогу. Він подався до вінницької школи прапорщиків і в грудні вже мав бути офіцером.

Ми були незадоволені. Нас, значить, не відправляють. Чорт-і-що! Отечество в небезпеці, наступ свободи, героїзм! Ми вже так розігналися. Ми воліли покласти живіт свій на оltар віри, чи пак — свободи, революції і отечества! Обурено ми заявили свій протест штабс-капітанові Дерев'янко. Штабс-капітан Дерев'янко покрутив вус, сплюнув і нічого не сказав.

Летучки почали прибувати вночі. Вони прибували з інтервалами в сорок-п'ятдесят хвилин. Дільницю обслуговувало чотири валки, а ранених не бракувало й на двадцять. Отже, летучку треба було зразу звільняти, щоб вона могла негайно ж повернути назад. Таким чином, за сорок хвилин треба було

впорядитися з десятима пульманами. Це триста-чотириста чоловіка. Нас було шістдесят. Десятьох забрала кухня, десятеро пішли в бараки, решта сорок приймали валки — по чотири чоловіка на вагон.

Летучка підходила — ми вже ждали її з носилками біля ніг. Поїзд ставав і, похапавши носилки, ми кидалися до вагонів. По черзі ми хапали з койок покалічених, блідих і чорних людей — вони звивалися й репетували від болю, — клали їх на носилки і бігли геть. Кров часто цибеніла з носилок на землю. Розподілом керувала тільки сестра. Лікарі були зайняті в бараках — там була зроблена похідна хірургічна. Спихвату мінялися перев'язки, обдиралося загноєне шмаття, вправлялися вибиті члени, приладнювалося шини під зламані кістки. Стогін і зойк стояли над бараками. Лікарі поспішали, пов'язки віддиралися не дуже ніжно, швидкі операції робилися тут же, без жодного наркозу, зволікати не можна було. Ми бігали з носилками туди й сюди — до бараків і до вагонів — і все таскали лікарям під руки нових і нових.

Сестра, яка керувала розподілом, мусіла поглянути на кожного. Це було неможливо. Поранених в летучці було триста, носилок двадцять, а хвилин тільки сорок. Але на війні неможливого не буває, і сестра встигала. То була хоробра і досвідчена бойова сестра. Вона вимагала тільки одного — кожні носилки мусять пройти повз неї. Вона стояла під ліхтарем. Триста поранених — триста носилок одна по одній — густою чергою дефілювали мимо. Вона відкидала простирало і кидала блискавичний погляд на розпростерте тіло. Тоді слідуюче, тоді третє...

— Барак! — гукала вона. — Госпіталь!.. Вглиб!

І ми кидалися з носилками до бараків, до висланих госпіталями двуколок і машин, до глибинних санітарних ешелонів, що вистроїлися в кількості не менш десяти по другий бік військової рампи. Потім, з порожніми носилками, ми бігцем неслися до летучки.

Коли людині бракувало ноги чи руки, помилитися при розподілі не було підстави. Коли ж місце поранення було приховане, потрібно було принаймні дві хвилини, щоб роздивитися і оглянути рану. Але сестра мала на кожного максимум тридцять секунд. І вона встигала роздивитися й оглянути. І ми ручимося, що вона не схибила й разу. І нехай би хто насмілювся закинути їй таке. Ми б поламали тому руки й ноги, поклали б на носилки і віднесли б до бараку — на операцію без наркозу. Мила, прекрасна жінка в білому!

Коли Сербин проходив з носилками вперед повз сестру, він мало не випустив носилок і мало не впав. Серце його облилось окропом і захололо. Та ж це була та сама сестра. Ота, що була з нами коло Жайворонка. Ота, що на її руках сконав наш хоробрий правий гавбек!.. Одне це ще не було

підставою для того, щоб губити носилки з пораненим і падати самому — хіба рідко доводиться людям зустрітися знову і в другий і в третій раз?

Ні, Сербин перехвилювався зовсім не з простого здивування. Він перехвилювався з іншого. Він поглянув на сестру, на прекрасну жінку в білому, схилену під ліхтарем над черговими носилками, — і він, Сербин, відчув і зрозумів, що ще тоді, того літнього вечора над приголов'ям вмираючого Васьки, він всією душею — безтямно і патетично, як божество, — покочав цю прекрасну жінку в білому, цю мужню і героїчну милосердну сестру...

Над бараками завис зойк і плач. Люди корчилися від болю й жаху просто тут, на чайному столі, покритому гарматним брезентом. Кров цибенила з них просто на землю. Черевики хірургів чвакали по кісточки в кривавій багнюці. Лікарі були чорні від втоми, їхні халати були суціль коричневі, а обличчя і руки фіолетові — від загуслої крові.

Прибула друга летучка. Потім третя. Над ранок прибула четверта. Після неї підкотила п'ята. То була та, що п'ять годин тому вже приїздила першою. Вона була заляпана кров'ю до дахів. Нових поранених довелось класти на неприбрані після перших койки. Вони плавали в своїй і чужій крові.

Ми носили й носили. В барак, по поїздах, до госпіталів. Все було чорне, в очах було чорно, на летучках на чорних полях були білі кості і білі черепи. Червоні хрести палали на грудях паровозів. Або ні — на грудях паровозів звивалися чорні прапори, а червоні хрести палали на вагонах летучок. Але то зовсім не були хрести, а тільки патьоки крові. І кров була зовсім не червона, а вже засохла — чорна.

— В бараки! — гукала сестра. — До госпіталю!.. Вглиб!

Ми бігли до бараків, до госпіталів, до поїздів, що вглиб.

— В ім'я чого? — закричав Шая.

— І чи є на світі правда, ім'ям якої можна калічити й убивати людей? — на межі істерики підхопив Сербин.

— Так! Така правда є! — гнівно відгукнувся Шая. — Це та правда, що для людини більша, важливіша і дорожша за її життя. За яку вона дасть себе покалічити і піде сама на смерть. І ця правда така величезна і могутня, що перемагає таку колосальну і страшну брехню, як ця війна!.. От ти поїдеш зі мною зараз на село і ти зрозумієш, що...

— Я не розумію тебе! Я не можу більше... — простогнав Сербин. — Коли кінець крові, каліцтву і смерті? Коли?! Я хочу вмерти.

— Коли не буде на світі проклятих капіталістів! Коли народ вирве революцію з рук міністрів, поміщиків! Коли солдати на фронті пустять кров із власних генералів! — відгукнувся Піркес. Він працював з Сербиним в парі. Сербин ішов попереду носилок, він — позаду.

Але носилки затрималися, і задня пара — Кашин і Кульчицький — наскочили Піркесові в потилицю і теж примушені були спинитися.

— Та ну вас! Швидше! — розсердився Кашин. Але тут він почув Піркесові слова і остаточно розлютувався. — Дурак! — закричав він. — Як ти смієш? Тебе не питаємо! Війна буде до переможного кінця...

— Лам-ці-дриця-гоп-ця-ця! — відгукнувся Кульчицький. — Ану бо, швидше, а то цей, — він кивнув на раненого з розкраєним черепом, — зараз перекинеться...

В цю хвилину вже і йому в спину наскочили носилки з Зіловим і Макаром.

— Ти сам дурак! — спалахнув Шая. — Запам'ятай на все життя: я проти вашої дурацької війни! Проти! Проти! Проти!

— Ти не смієш!

— Ленін... — встряв Зілов, — теж проти, і він каже...

— Плювать мені, хто там що каже...

— Ленін, — відгукнувся Кульчицький, — німецький шпигун. Він приїхав в запломбованому вагоні...

— Ти сам сволоч!

— Падлюка!

— Іди ти!..

— Мерзотник!

— Причепився чорт-і-чого! Ідіот!

— Я тобі в морду дам!

— Братики!.. — простогнав поранений. — Братики, несіть вже... змилюйтеся... одходю... нехай вже... хоч коло дохтуря вмру...

Та пробку помітила вже сестра. Двома стрибками вона була коло нас:

— Швидше! Без балачок! Дураки! — гукнула вона. — Госпіталь! Вглиб! А цього в барак!

Ми похапали носилки й розбіглися в три кінці.

СПРАВЖНЯ ЛЮБОВ

І це була справжня любов.

В кінці вересня запахли фіалки. В дощову мряку світило сонце. Собачий гавкіт був райською музикою. Глевкий хліб здавався найкращою їжею богів. Пив він тільки нектар.

Досі він ненавидів свою фізіономію. Він обминав дзеркало як особистого ворога. Зроду він був певний у своїй почварливості й огидності. Саме через це він зробився похмурим відлюдком, страждав в гіркій самотності й славився поміж людей погордливим себелюбцем. Тепер він біг до кожного свічадла, спинявся проти крамничних вітрин з дзеркального скла, навіть придбав собі кишенькове дзеркальце і з охотою заглядав до нього щоразу, як поблизу нікого не було. Він зрозумів, що

він надзвичайний красень. Які правильні риси обличчя! А статура? Стрункий, широкоплечий, ставний. Справжній мужчина! Він почав посміхатися до людей, привітно до них вітатися, зустрічаючись, а на незнайомих поглядав широкими доброзичливими очима. І люди враз здивувались, як це вони досі не помічали, який же з нього пречудовий симпатяга!

Ніколи раніше він не співав. Йому бракувало і голосу, і слуху. Він тільки гірко заздрив іншим, бо душа була в нього лірична і співати — була його трагічна мрія. Тепер він з ранку до вечора не змовкав. Він наспівував всі, які чув, пісні, потім починав знову від першої до останньої, і так без кінця. Він співав правильно і мило приємним, звучним і м'яким юнацьким баритоном.

Але вечорами він ходив, мов навіжений. Від смерку йому забивало дух. Пітьма падала на нього і давила, як вага. Місяць роздирав йому серце, а кожне зітхання так розпинало йому груди, що було боляче, і ввібране повітря нікуди було дівати, — він мусів зразу ж істерично його видихати геть. А серце колотилося так, що здригалися кінчики пальців на руках.

Тоді світ навколо курився в рожевому й моторошному мареві. Люди пропливали відокремлено — чудні, далекі і чужі. Замість доколiшніх подій стояла нескінченна серія завмерлих туманних картин з плохенького чарівного ліхтаря. Це було не життя, а дешевий провінціальний кінематограф.

Бо він був закоханий.

Він любив. І він мав підстави сподіватися, що й він любий. Інакше — хіба б вона покликала його до себе? Хіба б вона кликала його — саме так?

Вона підійшла, глянула, чи близько нікого не було, поклала йому руку на плече і припала до нього. На одну тільки секунду. Але це була перша жінка, яка припадала до нього, нехай і на одну секунду.

— Ви краще приходьте до мене... — сказала вона, і крізь її мову прорвалося притримане схвильоване дихання, а крізь тонку тканину косинки пахнув секундний запаморочливий доторк.

Він пробував уявити собі, як же це він до неї прийде. Але це було потрясливо, страшно і неуявно.

Ах, якими мізерними і сміхугідними бачив він тепер всі попередні свої — наївні, дитячі — захоплення і закохання. Які кумедні були вони проти цієї справжньої любові!

Їхнє знайомство відбулося так.

Тиждень вони працювали поруч. Довкола були болі, страждання і смерть. Покалічені люди корчилися, звивалися і репетували. Він працював щоденно півдня і потім на півдня, розбитий і фізично і морально, він з іншими товаришами йшов спочивати. Коли спочивала вона, він не знав. Коли він йшов відпочивати — вона zostавалася. Коли він приходив —

вона вже була. Його обов'язки були, нехай і важкі, але прості. Він носив носилками ранених, тримав їх за ноги чи за руки під час перев'язки, допомагав їм справитися, виносив померлих до похоронної двоколки. Це було все.

Її функції були незрівняно складніші й відповідальніші. Вона оглядала ранених, визначала їхній стан, виконувала це блискавично, бо часу не було, потім бралася робити перев'язки та різні медичні маніпуляції. Вона оддирала чи одмочувала присохлі до м'яса бинти, згортала гній з рани, вичищала діри в кістках, вставляла томпони, висмикувала пінцетом скалки гранат і розривних куль, бинтувала, впорскувала умираючим морфій і кофеїн. Вона була хірургічна сестра. Але хірургічна сестра, що пройшла через три роки війни, що збирала ранених під кулеметним вогнем, що вміла не спати п'ять діб вряд, що за відсутності лікаря сама брала ланцет і розтинала м'язи, шукаючи олива, сталі чи чавуна. Три роки тому вона пішла на фронт охоче, залишивши гімназію в сьомому класі. Вона була тоді тендітна, замріяна і екзальтована дівчинка вісімнадцяти років. Тепер їй був тільки двадцять другий, але вона прожила життя куди більше, як разом її батько - вчитель, дід - лікар і прадід - суддя.

Це була жінка в білому. Рядова сестра - жалібниця. Солдати брали її за руку і плакали. Вони звали її — милосердна сестриця. І вона була ставна і красива блондинка. Тільки рум'янець був у неї не на щоках чи висках, а під очима — рум'янець утоми і виснаження. Та очі були глибокі й самотні, з постійним сумом і гіркотою в погляді.

І от цю жінчину, це божество — насмілювався покохати він, мізерний, сімнадцятилітній...

Правда, він тільки дивився на неї здаля зачарованими й захопленими очима. Він тільки блід, коли проходив повз неї, і його кидало в кров, коли вона в якійсь справі зверталася просто до нього. Нізачо, навіть на смертних муках, він не признався б у своїх почуттях. Вони мали вмерти разом із ним...

Але вона була жінчина. Вона все це прекрасно почувала. Хлопчик був такий наївний і неспіливий. Але він був гарний, юний і міцний. І вона підійшла до нього сама.

Вона жила в стаціонарі Червоного хреста. Її кімнатка була в самому кінці довжелезного коридору старої казарми. Раніше, до війни, коли тут жили здорові й живі солдати, в цій кімнатці засідав каптенармус з своїми книгами. Кімнатка була три сажні вздовж і дві впоперек. Під стіною стояло вузьке солдатське ліжко, з солдатською ковдрою і кошлатими б'язевими простиралами. Поруч, на ящику спід медикаментів, застеленому хірургічною серветкою, стояла свічка в пляшці, коробочка з порошками вероналу і лежало багато порожніх пачок спід цигарок. Навпроти, на другій стіні, висіла пофар-

бована в біле госпітальна шафка. Там були, мабуть, медикаменти, абощо. В кутку, завинуті в простирано висіли скромні й нечисленні одежі. Сіре сестринське плаття, запасний білий халат, солдатська шинель і цілий жмут сліпучо білих, накрохмалених і заправованих косинок з червоним хрестом. Вона щодня пов'язувала свіжу косинку, навіть на фронті.

Вона лежала на ліжку навznak, закинувши руки за голову, коли він таки ввійшов.

Зелені кола тікали від його очей, ноги тремтіли і дихати не було чим — він навіть не знав, як він наважився посту-кати.

— Ввійдіть! — сказала вона. — І пробачте, що я буду лежати. Зараз одинадцята, а опівночі мені на зміну. Я не спала сорок годин. А перед тим... а перед тим знову сорок... — засміялась вона.

Язик його прилип до горлянки. Але він через силу одірвав його, здавалося з м'ясом:

— Тоді... той... простіть... я піду... іншим... може... разом... коли...

— Та що ви! Я ж кликала вас. Який ви чужак! Навпаки, ви мені дасте змогу спочити. Сон не допомагає, коли дуже стомлений. Але лежати треба неодмінно. І... і отак погладити ручку... — Вона простягла руку, взяла його руку, що висіла безжиттєво, як батіг, і погладила її теплими сухими пальцями.

Він затремтів. Може, сказати? Признатися? Як він її любить? Як він її боготворить? Стати навколішки і поклонитися їй до землі? Сказати, скільки весь світ проти неї нічого не вартий?

— Ви не спочили теж? — вона посунулася. — Лягайте і простягайте ноги. Покладіть їх на спинку вгору. Це неодмінно. Ви зразу спочинете. Правда, тут так вузько. Це таке невблаганне й суворе холостяцьке солдатське ліжко! — Вона засміялася. — Та лягайте бо!

Він покійно ліг. Він ніколи б собі не повірив, щоб він насмілився лягти. Поруч з нею! І так тісно! Ху...

Він напружив всі внутрішні сили, щоб стиснутися, стулитися, зробитися меншим і тоншим — щоб, господи, допоможи, господи, не торкнутися її тіла, її...

Але вона відкинула ліву руку й підклала йому під шию. Він опинився майже в її обіймах... Аж тепер він відчув, що справді непритомніє...

— Ви так втомилися? Бідний хлопчик! Натє, ковтніть води. Ну, от. А тепер запалимо цигарки, і все буде гаразд!

Це була чудова приклячка. Він вхопив цигарку і почав її жадібно смоктати. Серце гупало, як мотор.

— Як у вас б'ється серце! — сказала вона не то з жахом, не то з кокетством і прихилила голову до його грудей...

Він відкинув голову назад як тільки міг. Але волосся все одно пахло, все одно лоскотало підборіддя. Він ковтнув повітря...

— Я знаю вас...— поспішно прохрипів він.— Я вас пам'ятаю. Пригадуєте, як ми приходили до вас?

— До мене? Ні!— вона широко здивувалась.— Коли? Де?

— Та ж восені... Невже забули? В тій маленькій палаті. Там умирав Жайворонок. Вольнопо́р. Наш товариш. Він був у нас правим гавбеком.

— Не пам'ятаю. Він вмер?

— Ну-да. Йому пробито груди і відстрелено ліву руку. Такий чорнявий і обличчя в лишаях.

— Ні. Не пам'ятаю. Щодня стільки вмирає. І вас не пам'ятаю. Ви приходили сам?

— Ні. Нас було багато. Товариші.

— Не пам'ятаю!— сказала вона рішуче.— Ну, і чорт з ним. Боже, які у вас холодні руки! А у мене?

— У вас... — він захрипів, — теплі...

— Давайте я вас погрію!

Як пустотливе дитя, вона миттю розстібнула гімназичну тужурку і шмигнула руками йому під сорочку на груди.

Господи! Руки, справжні жіночі руки лежали в нього на грудях і навіть тихо гладили пушок коло сосків. Все попливло довкола нього. Щось треба було робити... Закричати?.. Заспівати?.. Заплакати?.. Піт зросив його.

— А тепер вам уже гаряче!..

Господи! Хоч би ж не задихнутися! Хоч би ж не вмерти просто отут! Господи, господи, що ж це, справді, таке?!

Вона присунулася ближче і суха спека вдарила йому в лице. Така спека повинна бути в пустелі Сахарі опівдні літнього дня. Мідяний дзвін настирливо бив на сполох в його бідній сімнадцятилітній голові. Величезний страх зростав в ньому, нестримний, як зухвалість. Кволим зусиллям волі він все ж таки спробував відсунутись. Але її права рука підхопила його тіло впоперек і не дала йому звалитися з ліжка геть. І зразу ж вона нахилилася і поцілувала його в губи. Неймовірний вибух ударив і розчавив його всього.

Її руки ковзнули по його тілу. Вони були сухі, гарячі, м'які й ніжні. Вони нищпорили, вони шукали, вони пестили. Вона тягла його зламане тіло до себе тісніш. І він не знав— притомний він, чи зомлілий. Бо страшний гомін стояв довкола, як злива, як катастрофа.

Вона на мить звелася і через його голову дмухнула на свічку. Полум'я тріпонулося, вона дмухнула ще, і в кімнату впала п'ятьма.

Але то була тільки мить. Малесенька чорна мить. Він ухопився був за неї, як за життя. Він прагнув заховатися в темряву. Але п'ятьма звелася і потихеньку пішла. Над две-

рима було скляне віконце. Крізь це віконце з коридору спадали сюди відблиски жовтавого електричного світла. Вона бачила його. Він бачив її. На стінці в коридорі просто проти віконця висів чотирикутний годинник з круглим циферблатом.

Вона розстібнула собі комір і оголила груди. Було чверть на дванадцятку. Потім вона повернула його до себе, огорнула теплими руками, притисла і поцілувала. Теж в рот, але тепер — довго, довго, нескінчимо...

Капельмейстри немовби тільки й ждали того. Вони змахнули паличками, і оркестри вдарили. Хто їх знає, скільки їх було, тих оркестрів. Звучало все. Били мідні військові марші. Бреніли симфонії. Співали хори. Звучали капели. Захлиналися квартети. Виводили соло. Форте! Цілий світ заповнився музикою. Фортіссімо! Капельмейстри змахнули паличками, і барабани вдарили враз. Та так вдарили, що розкололася надвое кімната, розкололася казарма, все рідне місто, цілий світ. Бо розкололася вона...

І він мало не заплакав, а заплакати було варто.

Ну от, відбулося те, що мало відбутися. Тисячоліттями тисячі народів складали про це тисячі своїх найкращих пісень. Поети писали поеми, художники малювали картини, артисти виконували образи. Відбулося те, з чого повстали могутні і прекрасні, невмирущі мистецтва. Що запліднило культури, цивілізації, історію, віки, саме життя. І саме прагнення до життя. Для чого люди жертвують спокоєм, не сплячуться перед стражданнями, прямують до запевної загибелі, йдуть на смерть і навіть сами вкорочують собі віку. Відбулося найголовніше. Відбулася любов.

І це була перша любов.

Він прилучився, нарешті, до повного і справжнього життя.

І це було так страшно, що вдруге він утримався заплакати.

Вона лежала поруч і ніжно перебирала йому волосся. Так голубила його колись змалку матір. Короткими дрібними поцілунками вона освіжала його виски, очі і вуста. Але він одвертався. Він соромився себе. Було гидко. Вона була ненависна. Ніколи ще не був він такий спустошений.

Годинник за шибкою в коридорі показував двадцять п'ять на дванадцятку.

Сповнений образи і зневаги, він хильнувся, щоб звестися, щоб зараз же піти геть. Світ за очі геть! Вона підтримала його бажання.

— Пів на дванадцятку, — прошепотіла вона. — За півгодини зміна, ти вже йди. Завтра ти прийдеш знову! — Вона палко обняла його й обсмалила доторком.

Він видерся і звівся. Хитаючись, він зробив два кроки. Зразу стало легше. В голові з'явилися ще невиразні, але думки. Господи! Що відбулося! Найбільше!!

Він зрозумів, що помилявся, що то було зовсім не те — ніякої огиди і ненависті не було. Навпаки. Господи! Була любов! Обожеввання! Все!

Він хильнувся назад — щоб впасти до її ніг, припасти до неї вустами і заявити їй, як надзвичайно, як надприродно і дуже він кохає її.

Вона раптом ніжно й інтимно усміхнулася.

— Але діточок мені зовсім немає часу мати. Слухай! Підійди до шафки, — сказала вона.

Машинально він відступив до шафки. До нього не дійшло, що вона там сказала таке.

— Будь ласка, я ще трохи полінуся. На другій полиці, он бачиш, дай мені кружку. В кутку біля миски пляшечка з калі гіперманганікум. Крапни у кружку. Та й ти обмийся. Я чиста, але це треба завжди...

На полиці шафки стояла скляна ексмархівська кружка. Ніякої іншої там не було. Гумова рурка зміїлася від неї униз. Машинально він простяг руки і взяв. Кружка була завбачливо наготовлена. В ній була вода, ще тепла. Ще тепла! Для того, щоб вона зараз була ще тепла, її треба було налити кип'ятком півгодини тому. Скажімо, перед одинадцятю...

Кров відлинула йому від голови. Він відчув, що замерзає. Що зараз впаде. Але несамовита лють вдарила зсередини і підтримала його.

Він вхопив кружку, розплескуючи розмахнувся і щосили жбурнув просто туди — в неї, в той прекрасний образ його юнацького безмежного кохання...

Потім грюкнув за собою дверима і побіг. Сплеск води, брязкіт розбитого скла і зляканий крик — це було все, що зосталося йому від прекрасного і наївного образу.

Він біг коридором. Обабіч були двері до палат. І в кожній палаті на сотнях вузьких солдатських койок корчилися, звивалися і стогнали сотні нещасних, покалічених, залитих стражданням людей.

ОСТАННІ ГІМНАЗИСТИ

Фінальний матч цього сезону нам довелося грати пізно. Деревя вже стояли голі, повітря було холодне, але погода ясна. Осінь цього року затрималася. Був кінець жовтня.

В нашій команді відбулися великі зміни. Було введено двоє нових. На центр замість Репетюка став Теменко. Кульчицький перейшов в беки на місце Воропаєва. На капітана був обраний перший ентузіаст футболу, Сербин, Хрисанф.

Грати матч проте довелося тільки десятьом. Кульчицький раптом не прийшов. Він повідомив, що захворів. Це було дуже дивно, бо годину тому ми всі його бачили немовби

живим і здоровим. Він повертався з міста, похмуро пошви-
стуючи. Матч був із збірною одинадцяткою військовополоне-
них чехів, розташованих у нашому місті.

Власне, весь цей матч — то була тільки данина любимій
традиції. Обставини зовсім не були такі, щоб улаштовувати
матчі й віддаватися спортові. Щоденно життя частувало но-
винами, фактами і подіями. І то були новини надзвичайні,
факти потрясливі і події майже неправдоподібні.

Перший Київської округи з'їзд рад робітничих, селянських
та солдатських депутатів вирішив передати всю владу радам.
Другий з'їзд козацьких частин прифронтової смуги ухвалив
підтримувати тимчасовий уряд. Третій з'їзд українських
військових організацій визнав за єдину державну на Україні
владу Українську центральну раду...

Рефері засвистав, і ми вистроїлися по середній лінії.
Новий центр, мовчазний і тихий Теменко, став ногою на м'яч.
Морозець ніжно пощипував голі колінки й розстібнуті груди.
Оркестру не було. Глядачів було зовсім обмаль. Дві сотні
видужуючих — на костурах, десяток сестер-жалібниць, півтора
десятка санітарів і тільки купка рідних болельщиків — заліз-
ничних робітників. Серце стискалося смутно і тоскно. Де ви,
прекрасні матчі минулих років?

Ми були готові. Ми глянули на рефері і кинули оком
один на одного. Голкіпер Піркес, беки Туровський і... і ні-
кого. Далі Зілов, Кашин, Потапчук, Теменко, Сербин і Макар.
Стара гвардія прекрасних футболістів. От ми і знову всі
разом. От ми і знову кожний на своєму місці. Рефері подасть
знак, ми почнемо, і радість мужнього, організованого гриша
поведе нас вперед, все вперед, на ворожий гол! Все буде
так само, як і раніш... Серця стислися смутно і тоскно.

Рефері засвистав. Теменко передав Сербину. Сербин пере-
кинув з ноги на ногу і переслав сильним шутот Кашину на
правий край. Лінія чехів ударила на нас. Вони були слабші,
ми бадьорили себе, але гралося в'яло й нервово. На голкі-
перському майданчику, під самісінькими ворожими ворітьми,
Теменко раптом зробив генц. І взагалі, щось було зовсім не
так. Туровський марно прикривав напад, щоб Воропаєв одбив
м'яча, — Воропаєва ж зовсім не було. Тоді брав Зілов, виносив
далеко наперед Репетюкові але центр не приймав, бо в Те-
менка був зовсім інший норов. Паса мусив приймати Сербин.
Але коли він перекидав Жайворонкові, то м'яча перехоплював
чеський напад, бо Потапчук, що був тепер на місці Жайво-
ронка, був не меткий і за короткою пасовкою не встигав.
Перший гавтайм кінчився один — нуль на користь чехів.

Ми загорнулися в шинелі й стали за вітром, під санітар-
ний барак. Ми не смоктали лімонів — які там лімони! — і, хоча
ніхто не дозволив собі напиться води, наша спортсменська
дисципліна так підупала, що ми дістали кисети й запалили

махру. Холодний вітер міцнів, і з заходу наповзали кудласті хмари. На ніч можна було сподіватися негоди. Ми тихо й незлосливо переляювалися. Були всі підстави програти й другий гавтайм.

Останнім до гурту підійшов Піркес. Він простував через поле з якимсь солдатом.

— Пізнаєте? — кинув на нього рукою Шая. — Го-го! Невже ніхто не пізнає?

Але ми впізнали. З ним був Яків. Солдат Яків Юринчук із Носківцеь. Дезертир віри, царя і отечества. Він був у шинелі, ватяній папасі з кокардою, але зовсім без погонів. Темні смуги невиворілого на сонці сукна відзначали місця, де погони колись були. За плечима, через груди на ремені, висіла в нього гвинтівка.

— М'ячика, значиться, ганяєте? — посміхнувся солдат Яків. — Ну, і що?

Ми кинулися до нього і тісно обступили з усіх боків. Кожному хотілося потиснути руку, зазирнути в очі, вдарити по плечу...

— Якове!.. Га-га! Хіба ви знову солдат?.. Де ви були? Як вам тоді пощастило?

Потапчук обняв його і почервонів.

— Яша! Яшко! Ти живий?

Яків посміхався і відповідав усім не то іронічно, не то соромливо.

— Живий, значиться... Не впіймали тоді: місяців з п'ять по лісах з хлопцями блукали... Сами, значиться, з'явилися, як революція, конешно, проізошла. Думали, прийшов, значиться, кінець! А воно, бач, яке діло... Генерали з буржуями і до революції, значиться, присобачилися... Та ж тепер вже діло по-інакшому обертається. Не розсот фронтівкам гвинтовки кидати і по домівках розходитися.—Яків поправив ремінь і пересунув гвинтівку на плечі зручніше.—З німцями, конешно, до победного кінця нехай собі Керенський з офіцерами мудрує, а у фронтовиків думка, значиться, й самого Керенського, коли що, потрусити...

Ми вислухали це спокійно. Ми вже чували: „без анексій і контрибуцій“, „сепаратний мир“, а також і „геть міністрів-капіталістів!“ Военні захоплення потуманіли вже навіть у Кашина.

— Вони кажуть,—знову заговорив Яків, сердито потоптавшись на місці й похукавши на замерзлі руки,—вони, значиться, кажуть „обороняйте революцію від німців!“ Хо! А про саму революцію вони виражаються, що її німці підкинули, значиться, нам у заплomboваному вагоні. Хо! Чого ж тоді її, революцію, від німців боронити, раз по-їхньому виходить, що вона сама німецька? Ха!

— Га-га-га! — дружно зареготали видужуючі на костурах та

санітари, що оточували нас кільцем.— Га-га-га-га! Туди твою бабуску, щоб не дригалась!

— На чорта,— розсердився Яків,— вона нам, панська революція? Як ми собі свою, солдатську і пролетарську, зробимо!..

— В „Окопній Правді“,— підхопив Зілов, тісніше загинаючи поли шинелі проти вітру,— хороша стаття є про те, що солдатам ворожих армій воювати не між собою треба, а всім разом проти тих, кому ця війна потрібна: проти фабрикантів, поміщиків та генералів...

— Атож! Мир хижинам, війна дворцям!— компетентно відгукнувся хтось з натовпу.

— І рада робітничих та солдатських депутатів...

— Та ти вище стань, а то не чуто!— гукнув знову хтось, спозаду.— Вилазь, вилазь вище, хай всі послухають!— загуло в натовпі довкола.

Стати не було на що і, підтримуваний кількома плечима, Зілов просто зіп'явся на футбольний м'яч. Все ж таки це було вище проти всіх на цілу голову.

Почався мітинг...

Ввечері справді вдарив дощ.

Але ще до дощу, на останній лекції— була тригонометрія— до гімназії раптом з'явився штабс-капітан Дерев'яно.

Він ввійшов до класу просто серед лекції, не спитавшись і грюкаючи чобітьми. Ми зірвалися струнко. Він недбало кинув двома пальцями до козирка:

— Гражданин учитель, так що я повинен оцей самий ваш урок припинити...

Потім він клацнув закаблуками і обернувся до нас, набираючи бравого вигляду і підтягаючи амуніцію. А була на ньому повна похідна офіцерська зброя: шабля, револьвер, планшетка з компасом, бінокль, термос і портабак.

— Рота!..— скрикнув він на дзвінкому шепоті.— Смирно! Слухай мою команду!

Ми стали струнко, і він скомандував нам.

Спокійно, без розмов, ми мали вийти з класів, спуститися в роздягалку, одягти шинелі і вистроїтися в гімназичному дворі. Далі, по чотири в ряд, околишніми темними вуличками, без жодних балачок, без курівня цигарок, пильнуючи абсолютної тиші й ладу, ми мали обійти передмістям і пройти до себе в етапну роту 96.

— Отечество, свобода і комісар тимчасового уряду кличуть вас під гвинтівку!— закінчив наш ротний командир.— Понятно?

— Так точно, господин капітан!

Але капітан зашипів, озираючися на вікна:

— Тихо, чорти полосаті! Не на параді, душа з вас геть! У місті об'явлено осадний стан! На ципочках— марш!

Тихо, навшпиньках, але даючи крок „на місці“, затамувавши навіть дух, ми рушили з класу чергою. Всередині щось обрізалось, впало і тягло страшним тягарем униз. Можливо навіть — трохи млоїло. Повз нас, теж навшпиньках, тільки що не даючи кроку, пробирався тихий і блідий Федір Євгенович Мерцальський. Під ліктем у нього був журнал і підручник Кісельова. Він шмигнув повз нашу чергу і пірнув мерщій униз по сходах. Піфагорові штани, чортова драбина та всі інші теореми й аксіоми, здавалося, пішли за ним із нашого життя — навик.

Навшпиньках, мовчазні і зблідлі, ми пройшли крізь гімназію. Було тихо. Було абсолютно тихо. Ніколи ще, за всі сто дев'яносто два роки існування російської гімназії, в її стінах не було такої мертвої, такої убійчої, такої смертної тиші. Двері всіх класів були розчахнуті, і на порогах стояли завмерлі педагоги. Зза їхніх спин визирали грона стрижених дитячих голів. Вони були з очима широко розведеними і ротами розтуленими ще ширше. Вони не дихали.

Під годинником в роздягалці стояв Піль. І це було неправдоподібно, але, присягаємось, це було так: він стояв зовсім рівно, і ноги в нього не здригалися під колінками. Він був білий, як смерть.

Надворі справді періщив дощ.

Втім, з дев'яносто трьох нас до роти дійшло заледве півста. Чотири десятки — в темряві ночі, в шумі дощу — загубилися невідомо де...

Події, які примусили міського комісара тимчасового уряду покликати під гвинтівку навіть нас, неповнолітніх гімназистів, були проте цілком поважні.

З Петрограда надходили відомості, для комісара ніяк не втішні. Робітники вимагали передати владу радам і з дня на день можна було сподіватися збройного виступу. В Києві було не легше, але куди туманніше. Українська центральна рада заплутувала і тимчасовий уряд і робітничі ради. Вона утворила „Комітет охорони революції“. Партії, які підтримували тимчасовий уряд, утворили „Комітет порятунку революції“. Більшовики організували ревком. Робітники арсеналу були готові до повстання. Але комісар тимчасового уряду стягував з фронту вірні урядові козацькі частини, штурмові батальйони смерті, а також юнкерів офіцерських шкіл. І от у Вінниці — між нами, Києвом і фронтом — спалахнуло повстання збільшовизованого п'ятнадцятого пішого полку. Він виступив на підтримку утвореного у Вінниці більшовицького ревкому. Вірні урядові юнкери й штурмові батальйони ударили на ревком і його військо. Кілька годин вже тривав жорстокий артилерійський бій.

В нашому місті гарнізон був вірний тимчасовому урядові. То була комендантська рота поручика Гори-Гораєвського і

георгіївські кавалери поручика Парчевського. Рота служби іскрового телеграфу підтримувала Українську центральну раду. Але авіаційний парк внушав комісарові не безпідставні побоювання — там же верховодив більшовик Ласко. Ще гірше було з залізничними робітниками. Їх в місті було понад п'ять тисяч. І хоча частина депо, розпропагована „Просвітою“ і націоналістичними партіями, стояла за центральну раду, робітники вагонних майстерень були збільшовизовані.

Пан-комісар міста мусів все це зважити. Ще сотня багнетів, вірних тимчасовому урядові — мовиться про гімназистів, — звичайно, не була зайва.

Був вечір. Дощ перейшов вже на холодну і сльотну мряку. Вогке й змерзле місто причаїлося тихо в сподіванні невідомих і тривожних подій.

Дворець вокзалу в центрі палав яскравими вогнями. Там у розкішних царських покоях екстренно засідала рада робітничих і солдатських депутатів, під головуванням токаря Буцького разом з представниками громадських організацій та делегатами фронту. Результат мав бути один: або комітет порятунку — або ревком... В суміжній залі першого класу суціль, один коло одного, тісно, один одному в потилицю, стояли солдати, робітники і горожани. Вони чекали на вирішення... На трьох вхідних до царських покоїв дверях, на три сторони, стояли три кулемети системи „Максіма“ з трьома кулеметниками біля кожного. Проти кожного кулемета, просто грудьми на люфу, стояли юрби ошелешених роззяв. Адже дев'ятеро кулеметників, перехрещені набійними стрічками і з бомбами при боці, то ж були — Лисичко, Ветерков, Куць, Збарек, Запорожець, Міхно, Мадюдя, Іванов жонатий та Іванов нежонатий — всім же відомі строғалі, слюсарі і теслі з вагонних майстерень. Під страшними стрічками, бомбами і наганями у них же були звичайні цивільні пальта, засмальцьовані піджаки і знайомі добродушні лиця. Це були перші червоногвардійці, яких бачило наше місто.

Територія авіопарку і територія вагонних майстерень потопали в цілковитій темряві. Завбачливі бортмеханік Ласко і помічник Шумейко наказали тут електричне світло виключити. Лише по залізничних коліях, що розтинали й смужили парк вагонних майстерень, та вздовж насипу від авіопарку до залятого світлом вокзалу блимали неспіливі й мізерні гасові каганці. То світилися сигнали на семафорах і стрілках. На один бік світло од них спадало зелене, але на другий — червоне.

Ще ніколи так тихо не було над нашою станцією. Навіть коли налітали німецькі повітряні розвідчики. Паровози не вигукували, маневровики не гриміли буферами, транзити не гуркотили колесами на стрілках...

І тільки з трьох сторін, здаля, порушувало цей урочистий

і моторошний супокій. Від військової рампи долунали удари кінських копит об дерев'яні долівки вагонів і противна гармошка, захлинаючись і заздрячи, розповідала про те, як „ехал из ярмарки ухарь - купец, ухарь - купец, удалой маладец“. Там стояв транзитний ешелон донців. Він послав своїх делегатів на засідання нашої ради заявити, що донці присягли тимчасовому урядові і присяги своєї не зламають... З другого краю, далеко зза міста, раз - по - раз, по чотири в ряд, чулися глухі, з довгим і гуркітливим залізним відлунком гарматні удари. Але вони були не звідти, звідки ми звикли вже чути артилерійську луну. Гармати били не з заходу. Гармати били зі сходу. Вони били не з фронту. Вони били в тилу. З глибин самої країни. Це було чудно і лячно... То панцерники батальйонів смерті і юнкерів обстрілювали Вінницький ревком і повсталий проти війни, за ради п'ятнадцятий піший полк.

З третьої сторони, з півдня, з басарабських узгір'їв здіймалася вгору, у височінь рожево-гаряча заграва на чверть небосхилу. То догорав якийсь підпалений селянами панський маєток. Заграва стояла бліда, німа і непорушна, немов здійнялася й стала навек.

А втім, найголовніше було інше. Між фронтом і нашим містом був розташований виведений з позицій на спочинок другий гвардійський корпус на шістдесятисяч багнетів. І от, на чолі Кемсгольмського та Волинського полків відома більшовичка Євгенія Бош прямувала сюди, щоб захопити наш залізничний, вирішний для південного заходу, вузол, підтримати повсталий Вінницький полк і рушити на Київ, на допомогу київським робітникам...

В закутню між вагонними майстернями та передмістям „Вугольник“ в п'ятні ворушилися якісь тіні, метушилися люди — буяло притаєне і притишене, невідоме життя. З пригашеними ліхтарями тихо під'їхав паровоз. Він підкотив вагон і знову обережно, немов напوماцки, відійшов. Засув клацнув, ролик рипнув, двері гримнули і серед приглушеного шепоту багатьох схвильованих голосів щось забряжчало рясно і знайомо. Так може дзвеніти тільки зброя.

То помічник Шумейко приставив від авіопарку вагон із сотнею гвинтівок, зарядами і гранатами. Червоногвардійці потай озброювалися.

В кутку біля блок-посту тіснився молодняцький гурток. Козубенко і Стах зібрали свою двадцятку і інформували про плани дій. Було майже поночі, все довкола принишкло. Козубенко шелотів і далеко зі сходу раз - по - раз, чотири рази в ряд, негучно схрипувала сталева гарматна луна. Непереможний внутрішній трелет сповнював кожного юнака.

Відомо всім: вдень револьверний постріл полохає, гвинтівочна стрілянина підносить і бадьорить, від кулеметної

черги робиться нудно і тоскно. Від віддалених гарматних залпів стаєш чуйним, розсудливим і кметливим. Алеж поночі, коли все навшпиньках і замість мови — шепіт...

Гурток стояв тісно, не ворущаючись, лиш переступаючи з ноги на ногу і швидко віддихуючи. Поміж чорних чи рудих просмальцьованих робітничих ватянок та полупальт блідо ясніли три сірі гімназистські шинелі. Козубенко жестикулював тільки лівою рукою, а права підтримувала на ремені руську гвинтівку з довгим тригранним багнетом. До багнета, як у значкового пішого взводу, був прикріплений трикутний прапорець. Коли чиясь цигарка, затиснута в кулаку, на мить проривалася крізь жменю коротким, неясним спалахом,—тоді на мить в оточенні скупчених і насторожених безвусих облич вирізьблювався і червоний трикутник з білими поспішними літерами:

„НАШЕ ОТЕЧЕСТВО — СОВЕТЫ“

— Алеж ми війни не хочемо. Ми хочемо миру! — певно прошепотів хтось, невидимий з темноти.

— Вірно! — погодився Козубенко. — А де ж той мир?

— За мир треба воювати! — сказав Зілов.

— Лютневу революцію, — сказав Козубенко, — теж зробили солдати й робітники, але буржуазія скористалася і сіла знову нам же на карк...

— Хлопці! — раптом схопився Потапчук. — Я пропоную насамперед піти обеззброїти гімназистів.

— Ну от! — відмахнувся Козубенко.

— Ненавиджу! Кому це потрібно! Ми прийшли не гратися, а битися за ради і ревком!

— А я думаю, — сказав знову Зілов. — Потапчук говорить доладу. Гімназисти, звичайно, розбіжаться й сами, алеж там сотня японських карабінок і тисяч п'ять зарядів до них.

— О! Правильно! — ляснув їх по плечах Козубенко. — Я зараз запитаю Олександра Івановича.

— Може, — спинив його хтось, — перечекаати, що вирішать на вокзалі?

— Дурне! Та ж тоді вже буде пізно!

Козубенко повернувся з Шумейком. Шумейко був підпезаний поверх демісезонного драпового пальта - кльош солдатським поясом з бляхою. При боці він підтримував незвичний маузер. Він уважно вислухав Козубенка, Зілова й Потапчука.

— Добре, хлоп'ята, надумали. Сто гвинтівок та п'ять тисяч зарядів нам он як потрібні. Та ж опасаюсь я, хлоп'ята, одного: їх сотня, а вас двадцятєро.

Піркєс зневажливо пирхнув.

— Олександрє Івановичу! — сказав Зілов. — Яка ж там

сотня, коли от трое нас тут? А скільки розбіглося вже? А скільки ще не наважується?

Шумейко глянув на Зілова, на Піркеса, на Потапчука і раптом зареготав. Але — тихо, пошепки, самими вустами й горлянкою.

— Мазурики! — покрутив він Зілова за вухо. — Вам це, конешно, краще знати. Одначе я теж так само думаю. Та тільки друга біда, хлопці: стрілянини ніяк знімати не годиться. Паніка вдарить. А на вокзалі рада з Васею Буцьким сидить! Комендантська рота [та георгіївці тільки на те й чатують, щоб наших похпаті. Ні, хлопці, і не просіть!

— Та ж сто гвинтівків і зарядів же п'ять тисяч! — змолвився Козубенко.

— У нас же гвинтівків тільки сотня, — печально сказав Стах. — А гвардії ми б і тисячу набрали...

— Олександрє Івановичу! — зашепотів Козубенко. — От хрест святий, чи, тьфу ти на нього, без хреста, просто їй-богу, чи як його там, хай мене грім поб'є! Без пострілу! Просто на псилохо... Тьфу ти, на психологію! З маузера мене застрелите, коли спартачу!

Всі змовкли. Тільки швидко дихали. Було темно. Гармати зі сходу били так само — методично й розмірено — раз - по - раз, по чотири в ряд.

— Крім того, — сказав Зілов, — це ж три кілометри від станції. Паровозом ви нас до волочиського блоку підвезете, а там ми пішака туди й назад. Право-слово, Олександрє Івановичу!

Шумейко мовчав. Він дослухавсь. Він роздумував. Сто гвинтівків і п'ять тисяч зарядів! Це ж сотня червоногвардійців!

— Ну, Козубенко, гляди! Не подивлюсь, що в батька твого за помічника три роки їздив. З маузера тебе застрелю. От із цього. Паняй на тендер, мазурики!

Тридцятєро юнаків скинули гвинтівки за плечі й весело подерлися на тендер з усіх боків. Піркес ліз, сердито лаючись і комусь докоряючи. Він уважав це за гру. Він волів би негайно на барикади, на бій — за революцію, за ради, за ревком. Як умирали паризькі комунари в тисяча вісімсот сімдесят першому році.

Шумейко дав хід, і паровоз обережно рушив уперед. На тендері спід ніг осипався вугіль, вітер дмив рвучко і віддирав поли палът, а зверху було похмуре, темне і вогке небо. Місто пропливало далеко в чорних обрисах і дрібних цятках ліхтарів. У вікнах домів майже ніде не світилося. Станція була за тополями військової рампи, і її світла сюди видко не було. Потім рампа скінчилася, поплив мур матеріального дворища, і зза нього рясно визорілися незчисленні вогники військових госпіталів.

Раптом паровоз страшно струснувся, немов зіп'явся на диби, і став. Хлопці вхопилися один за одного і всі разом посипалися на вугілля. Шумейко дав несподіване, аварійне стоп.

— Що трапилося? Що таке?

Але тільки змовкли поршні, інші звуки вдарили сюди, на паровоз, звідти, з темноти. То були рясні й голосні людські вигуки. Шумейко стояв на приступці, світлячи запаленим клоччям у гасі, як факелом. Назустріч тремтливому полум'ю забабриналися обличчя і заблищали багнети. Паровоз стояв, оточений натовпом озброєних робітників, майстрів авіопарку та невідомих різноодежних солдатів.

— Шумейко! Ти?

— Я.

— Ну, щастя, що став, а то б стріляли!

На паровоз поліз молодик у шкурятянці й авіаторському чорному пірїжку. Це був бортмеханік Ласко. В руці він тримав звичайний кондукторський сигнальний ліхтар.

— Жодного паровоза під парами в депо. А ти це куди? З хлопцями?

Шумейко пояснив.

— Повертай назад. Наказ ревкому тобі! Поїхати до Гніванського мосту!

— Це ж вісімнадцять кілометрів!

— Авжеж! Ближче б пішки дійшли.

Справа була така. Військо тимчасового уряду, що обложило Вінницю, дізналося про рух двох гвардійських полків на чолі з бонішовичкою Євгенією Бош. Це йшла їхня загибель. Вони посадовили юнкерів на броневик і погнали його до мосту через річку Бог. Міст треба попсувати, і тоді гвардійцям пішки та плавом перебиратися ген скільки часу. За цей час юнкери, батальйони смерті й козаки встигнуть покінчити з ревкомом і повсталим п'ятнадцятим полком. Треба було сідати на паровоз і гнати кур'єром туди — не допустити юнкерню до мосту.

— Ну, хлопці, зляз з паровоза! — гукнув до козубенківців Шумейко. — Таке діло: буду повертать. Чи той! У тебе людей скільки? Може, заберемо і цих?

— Наших півста. А ваших чоловіка тридцять є та ще пристало фронтовиків та усяких з госпіталів видужуючих — чоловік сорок. Навіть персонал медичний є! — він весело запишався. — Доктор наш Іщенко не забув, сестрицю добровольця з бинтами і йодом прислав. І гвинтивок у нас сотня і кулеметів три. Гімназистів треба негайно роззброїти. У вас же гвинтивок тільки сто?

— Командир! — гукнув голос знизу ображено і сумно. — Кулеметів у нас треба щитати тільки два: третій, чортова душа, якийсь японський!

— Як так, то й так! — не роздумуючи вирішив Шумейко. —

Злазьте, хлоп'ята. Гуляйте далі пішки. Тільки глядіть, щоб гвинтівок принесли сто і без жодного пострілу!

— Гей, слухайте!— гукнули зразу вниз Зілов і Потапчук.— Хто про кулемет казав? У вас що, японських зарядів нема? Так зараз будуть.

— Та зарядів, їх чорт і- скільки є!— ще ображеніше і ще сумніше відгукнувся невидимий.— Та машинка сама з якимсь секретом. Кулеметників у нас, бач, нема. Ну, з Максимкою, звісно, справимося. А от до цього ніхто й не втямить, як його приступитися. Японська якась машинка!.. Думка є, покинути його тут...

Піркес скочив із приступки на землю і рушив до невидимого, на голос, навмання. Серце його закологлося схвилювано й тривожно:

— Не треба кидати! Де ви?— він впіймав когось за рукав.— Де кулемет? Я японський знаю. Покажіть сюди. Присвітіть, будь ласка, товаришу Шумейко!

Шумейко вихопив нового клоччя, вмочив в гас і запалив просто з жару топки. Факел спалахнув ясно і тріпотливо.

Так. Це був він. Новенький станковий япончик зразка тисяча дев'яťсот чотирнадцятого року. З нього ще ніхто ніколи не стріляв. Точно з такого кулемета ми вправлялися в стрільнині на стрільбищі. Шая навіть розбирав його і чистив.

— Він!— сказав Шая і аж задихнувся від хвилювання.— Я їду з вами. А де патрони?

— Чи ба, хлопче!— гукнув хтось із темноти.— Значить, разом?

— Якове, це ви?

— Атож, Керенському будемо сипати!

— Швидше, швидше! Гаятися часу нема!

Шумейко побіг запалити ліхтарі. Без ліхтарів у далеку путь рушати було небезпечно. Козубенківці тим часом вже позлазили. Хлопці Ласка обліпили паровоз, як виноградні ягоди гроно. Вони обсіли тендер, тіснилися в машиністівській будці, розмістилися на містку довкола паровоза. Багнети настовбурчилися їжаком.

Шая примістив кулемета під грудьми паровоза— люфою просто туди, вперед, у невідомість, у несподіванку, у небезпеку. Ліхтарі засвітілись, і за схрещеними лазами променів і Шая і кулемет сховалися невидимі.

За Шаїною спиною, ховаючись від стрічного вітру, придулилася тоненька фігурка, єдина тут поміж червоногвардійців жіноча постать. Це була дівчина з великою сумкою на ремені через плече і маленьким червоним хрестиком на білій пов'язці через лівий рукав. Милосердна сестра-доброволець, прислана завбачним лікарем, більшовиком Іщенком.

— Давай!

Шумейко дав хід, паровоз скреготнув, рушив, зразу на-

брав ходу і за хвилину майнув за зворот військової рампи. Ще за хвилину він проминув міст біля одинадцятого полку ...

— Піркес!.. — Шая здригнув. — Піркес, це ви?..

Вітер бив просто в груди, свистів у вухах, деренчав спинками ліхтарів, вищав між шлангів у пожежному ящику. Людський голос почути було неможливо. Тим паче — жіночий. Алеж цей голос був надто близько — тут, поруч, за спиною — і вуста дівчини припали Шаї майже до щоки.

— Крос!?

— Ах, Піркес! Я така рада... що й ви тут! — прокричала дівчина, притулившись до Шаїної щоки, бо інакше не було чути. — А то самій мені... було навіть... якось моторошно... Відразу...

Шая радісно зареготав, зареготав на повний голос, але то був немовби шеліт... Паровоз гуркотів, гримів, хитаючись як на хвилях, линув шістдесят кілометрів на годину.

— Що? — не дочула й перепитала Катря.

— Нічого! — Вітер зривав слова з самих вуст і кидав їх невідомо куди, десь, мабуть, у поле за десятки кілометрів. — Нічого! Я... просто... засміявся... — відповів Шая, так само, як говорила вона, майже притулившись вустами до щоки. Але Шая стриматися не зміг і притулив губи до щоки вже й зовсім тісно...

Короткими стрибками паровоз переплигнув кілька стрілок і блискавичним фейерверком мигнула мимо станційка Браїлів. Довкола знову була тільки чорна і глупа ніч. Паровоз майже безперестанку подавав сигнали, і свисток ревів, але тут попереду, під грудьми паровоза, гудіння майже не було чути — вітер зривав гуд із свистка і жбурляв геть назад далекою туманною луною. Шая ледве тримався, вкльщишився ногами в поручні й руками в ребра вузької площадки. Втім, він на мить звільнив таки руку, знайшов Катрину і потис.

— Ви пробачте, — прокричав він, — Крос... що я тоді... во-сени... так і не приніс вам... обіцяних книжок...

Катря відповіла на потиск і притулилася до його щоки.

— Нічого! — почув він. — Я дістала сама... У Колі Макара... А ви читали!.. Щойно на вокзалі розкидано відозви київських... більшовиків...

— Га?

— Готується... повстання... арсеналу!..

Вихор раптом спав і стало чути, як стугоніли колеса обстики на рейках: паровоз враз зменшив швидкість. Від раптової зміни ритму Шая мало не скотився на полотно. Катрині руки вчасно підхопили його за поли шинелі...

Кампанію роззброєння було виконано так.

Коли сірі обриси казармених будівель забовваніли з ночі, туманно мерехтячи запітнілими вікнами, Зілов з Потапчуком

пішли вперед. Козубенко з іншими хлопцями йшли позаду, кроків сорок оддала, невидимі в темряві осінньої ночі. До речі дощ знову почав накрапати. На ганку роти стояв вартовий.

— Хто йде?— полохливо скрикнув він і зразу оступився назад. То був Пантелеймон Вахлаков. Він змок, змерз і взагалі не був пристосований до військового й самотійного життя. Вигляд у нього був жалюгідний і мало войовничий. Він страшно зрадів, пізнавши товаришів.

— О! Хлопці! Ну, слава богу! А ми думали, ви теж утекли Чоловіка тридцять повтікало. Ну його к чорту!—мало не заплакав він.— Може б, справді, додому піти? Га? Ви як думаєте, хлопці?

Зілов і Потапчук пройшли повз нього. Тоді миттю підскочили ззаду, затулили рота і скрутили руки назад. Сердечний Пантелеймон тільки гикнув і негайно ж зомлів від несподіванки і переляку. Хлопці поклали його на ганку і рушили в середину. Казарма була яскраво освітлена. Сотня чистеньких японських карабінок стояла в козлах під стіною одна - в - одну. Ціла гора бляшанок з зарядами висилася поруч. Двое вартових крокували вздовж, туди й сюди. То були старший Крепковський і Хавчак. Решта згрудилися посередині. Вони зсунули старі матраци—мішки, які ми кололи замість німецьких животів,—і лежали на них, нероздягнуті, в шинелях і з патронниками на поясах. Рота гімназистів була в стані тривоги і бойової готовості. Тісним гуртком збилися півста новоспечених солдатів. За вікнами казарми була ніч, невідомість і недалеко гарматна стрілянина. Гімназисти курили і пошепки стривожено перешіптувалися.

Зілов смикнув гвинтівку зза плеча і скинув її на руку.

— Гей!—гукнув він і не впізнав сам свого враз загрубілого й захриплого голосу.— Ні кроку з місця! Хто зробить крок до гвинтівок—стрілятиму!

Як один, всі скочили і сполошено притулилися один до одного. Хавчак зойкнув, кинув рушницю і, навпаки, впав. Але тут всі впізнали Зілова і цілий вибух найдобрішої лайки полинув на його голову:

— Ідіот!.. Що за жарти!.. Сволоч!.. Як ти смієш?.. В морду йому!

— Йй-богу!—загорлав Зілов знову, остаточно чужим і невпізнаним голосом.— Я серйозно! Ні кроку до рушниць!

Але тепер вже всі й сами зрозуміли, що щось не так. З коридору раптом один за одним вбігли чоловік двадцять озброєних і, вистроївшись півколом, теж скинули гвинтівки на руку.

Спантеличено і злякано гімназисти відступили і збилися ще тісніш. Гвинтівки стояли в козлах. При боці в них були тесаки. На грудях кожний мав якусь розетку. Розетки були жовто-блакитні, біло-малинові, навіть трикольніорові і

червоні. Вони були за центральну раду, за Реч Посполиту, за конституційну монархію чи за революцію взагалі і об'єдналися для оборони тимчасового уряду. Два десятки гвинтівків дивилися на них — вони відступали назад і полотніли.

Втім, можливо, страшні були й не гвинтівки. Страшніше було інше. Проти них, попереду тих, стояв Ваня Зілов — однокласник, колега, свій...

Зілов стояв білий і закусивши нижню губу. Спід козирка він похмуро оглядав усіх. За ним стояв Потапчук, теж з гвинтівкою на руку, весь червоний, і одвертав очі набік. Він ніяковів. Он же Теменко, Кашин, Туровський... Кілька годин тому Туровський підказував же йому, що таке тангенс котангенс і як вичислити обсяг і поверхню сферичних тіл...

Сербина, Макара і Кульчицького Броніслава в гурті гімназистів не було.

— Руки вгору! — прохрипів Зілов.

Гімназисти підняли руки вгору і спустили голови.

Але в цей час всі здригнули і двадцять затворів клацнули поспішно, як один. Там, за перегорожею, що відділяла унтер-офіцерський закут, раптом розітнувся брязкіт розбитого скла. То штабс-капітан Дерев'янка висадив шибку і втік у ніч.

Сотня гвинтівків і п'ять тисяч зарядів були здобуті хлопцями Козубенка без жодного пострілу, як наказав червоногвардійський командир, помічник Шумейко.

БАТЬКІВЩИНА

Тепер принаймні він знав, що він дезертир.

Отакий, як, скажімо, солдат Яків.

Ні, не такий. Солдат Яків дезертирував із царської армії, не схотівши брати участі у „війні до переможного кінця“. А з якої армії і від яких гасел дезертирував він? Це достеменно не було йому відомо.

А трапилося все це так.

Коли, вийшовши тихо з гімназії, рота обережно пірнула в завулки передмістя, Сербин раптом помітив, як хтось — у тумані та мряці він не зміг навіть розібрати, хто саме — тихо відійшов від рядів, спинився біля тополі і розстібнув шинель. І Сербина враз обсіпало сухим жаром і облило холодним потом. Він зрозумів. Це було навмисне. Тому нічого не було потрібно. Він тільки вдавав, щоб, прикрившись цим... утекти. Потім ще хтось раптом схилився до ноги — немовби йому розв'язався шнурок на черевіку. Сербин простежив за ним одним оком. Той пропустив всі ряди — клятий шнурочок все не зав'язувався — ряди пройшли, а він так і зостався в тумані позаду.

І, нарешті, — просто перед ним крокували Зілов, Піркес і Потапчук. Вони йшли, нахилившись один до одного, і по-

шепки перебалакувалися. В цей час перед ними був місток між слободою і територією дев'ятого полку. На цьому містку ми колись билися з солдатами, що хотіли арештувати нас за тягання у них патронів. Місток був вузький, тільки на двох уряд. Треба було на ходу перестроюватися по двоє. Зілов, Піркес і Потапчук немовби загаялися. Вони затопталися на місці, і задні немовби відштовхнули їх. Вони підійшли набік — немовби для того, щоб усіх переждать. Але збоку були кущі глоду. Вони прихилилися за них, а потім їхні шинелі метнулися в завулок — до міста, назад...

Перше Сербинове бажання було — кинутися й собі. За ними. Назад. Він навіть зробив крок убік. Але зразу ж він і спинився. Вони ж його не покликали?..

Йому аж в горлі зробилося солоно.

Ні за що! Ні за що він не піде напрошуватись! Нехай!

І тоді він наважився сам. Приключки він довго не шукав. Він вжив щойно вивіреного способу. Він теж нахилився за в'язати черевики. Але тут він побачив, що він же в чоботях і зав'язувати не було що. Тоді він випростався, відійшов до тополі і розстібнув шинель...

Минула хвилина, і він залишився сам. Зовсім один. Туман і мряка проковтнули роту попереду. Правда, товариші були ще недалеко. Може, кроків півтора-двасті. Побігти й наздогнати мерщій? Адже він залишився сам-один, а там же — всі! Він ледве стримався, щоб не виконати цього. Він зітхнув глибоко і роздивився навкруги. Прийшлося навіть скинути шапку й підставити голову під рясні й дрібні краплі дощу.

Він був один, сам — завжди сам! — і довкола було тихо, темно, послухав чи причаєне місто. Навіть не валували пси. Фу, чорт, як на світі самотньо жити!

Отже, він — дезертир. В першу ж годину покликання до військових обов'язків. В ім'я чого він дезертирував?

Сербин зосередився і присилював себе згадати всі аргументи солдата Якова, єдиного дезертира, якого він знав. „Осточортіло... Остобісило... кому воно потрібно... поміщик на фронт не йде... жиріє і багатіє... без анексій і контрибуцій... Нам ця війна без інтересу“... Це були чужі слова — Якова, Сербину вони були холодні. Він просто був проти війни. Він не міг цього зносити — руїна, знищення, страждання, кров, смерть. Годі! Йому ж тільки сімнадцять років! Він хоче жити! І щоб довкола теж було життя! А не руїна, страждання і смерть... Правда, він знав, власне він відчував, що на світі, в житті людини, є — мусить принаймні бути — щось таке велике, прекрасне й найважливіше, за що людина може руйнувати, згодна страждати, навіть піде на смерть. Це безперечно. Але — що?

Отечество. Яке? Свобода. Незрозуміло! Ідеал? Тьфу, яке ж ідіотське слово! Не то одеколон, не то мазь для черевиків...

То що ж? Що? За що вмер би, скажімо, він, Сербин Хрисанф?

От Зілов, Піркес і Потапчук, мабуть, знають — за що. І вони пішли. Не покликали, чорти!..

Втім, Сербин догадувався, куди вони пішли. Вони з цим і не ховалися, власне. Скільки вже днів вони розповідали про те, що залізничники організують червону гвардію для оборони рад, і вони думають до неї записатися. Отже — червона гвардія? Це Сербину не зовсім було зрозуміло. Росія — це він знав. Україна — також, здається, було зрозуміло. Монархія і республіка — в цьому він, безперечно, розбирався. Потім, значить, народність і демократія — ще б пак! Сербин ненавидів всю цю зграю буржуазії — всіх тих поміщиків, фабрикантів і особливо дворян та аристократів. Він за робітників і селян. Це безперечно. За революцію!.. Ага! Оце ж воно й є! За революцію! За революцію він може піти і на страждання і навіть — в горлі стислося — навіть на смерть. Барикади, руїна, страждання, він, і над ним тріпотить по вітру прапор. Гранати вибухають, кулі свистять, огонь і дим! І він падає, пробитий коло серця. Друзі підхоплюють його. Музика... Ні, де ж на барикадах музика? Він просто каже: „Друзі, я вмер за революцію!“ І останнє зітхання... Бідна, бідна мама, її Христия вмер...

Ах, мама! Вона ж зостанеться одна, сама. А вона так любить свого Христю! І вона ж вже старіє. Хто нагодує її, хто потурбується, як вона постаріє та заслабує? Хто закриє їй очі, коли вона вмере?

Мама зробилося так жалко, що Сербин зрозумів, що нікуди і ні за кого він вмирати не піде.

Він дезертир.

Сповнений зневаги, презирства і огиди до себе самого, Сербин рушив назад.

— Тобі, Хрисанфе Захаровичу, так і вмерти вічним гімназистом!..

На вокзалі була страшенна тіснота. Перони були забиті юрбами солдатів різних частин і родів зброї. Адже щоп'ятнадцять хвилин до перону підкочував новий поїзд чи ешелон. На Москву й на Петроград відтягувалися з фронту війська. На всіх входах і виходах вокзалу чатували козацькі патрулі. До третього березня дев'ятого сімнадцятого року вони були вірні цареві. Тепер вони були вірні тимчасовому урядові. В залі першого класу було стовпотворіння вавилонське. В сусідніх царських покоях засідала рада. Там вирішалося надзвичайне питання. Питання, від якого відразу мало змінитися все, все зробитися іншим і інакшим. Комітет порятунку чи ревком! Тимчасовий уряд чи ради! Коаліція чи більшовики! Війна чи мир!

Народу набилося так тісно, що піде було пройти. Люди

стояли один коло одного в задусі й парі—і ждали. Солдати, робітники, інші громадяни.

Біля самісінького входу до зали Сербин враз наштотхнувся на Броньку Кульчицького. Він сидів на лаві з якимись речами поруч. Як радісно побачити свого! Значить, і Бронька Кульчицький втік? Ах, ні, він же захворів і не був ні на матчі, ні в класі, ні там...

— Здоров!—підійшов Сербин.— Ну, що нового чувати?

Кульчицький був похмурий і злий. Крім того, він був незадоволений з появи Сербина.

— Нового? Есть такие слухи, что Николай второй заделался царем на станции Попелюхи...

— Та ні, я серйозно...

— Серйозно ж.

— Ти що, захворів, чи що?

— Та піймав же... хіба не чув?

— Кого піймав?

— Кого! Мене самого! Трипер піймав...

Сербин почервонів.

— Як же це тебе?..

— Та ті ж курви... з женського батальйона „Отечество в опасности"! Піймав би я її! Мордяку б на складові елементи розбив!

— А куди ж це ти тепер вибрався? Це бідони твої?

— Мої. Грошей, ти знаєш, скільки на лікування потрібно? Ангідрид його перекис марганця! Вагон грошей! Взяв я, значить, у батька меду два бідони. Завезу до Києва, продам. Там продовольча криза, і за кожний бідон мішок керенок дадуть. Буду спекулянтити.

— А що ж ти батькові сказав?.. Для чого тобі мед?

— Нічого не сказав... Пішов до льоху і взяв.

Помовчали.

— У тебе ж стільки грошей було...

— Було. А тепер ноль целих. Хто ж тепер в карти гуля? Революцію, фраери, захищають. А на що вона їм? Карасі...

Зала гула тихо, але незадоволено. Тепер це вже стало ясно всім: у Раду пролізли чужі. Всякі там трудовики, федералісти, поступовці, меншовики. Продали Раду кровопивцям і Керенському. Розігнати її! Щось робітників і солдатів у ній мало. Все інженери, інтелігенція та канцеляристи. Отут нехай засідання роблять. Просто у залі. Серед нас! Серед солдатів і робітників.

В кутку біля дверей до дамської убиральні був зроблений невеличкий поміст, запнутий короткою завісою, наспіх змайстрованою з штофних порт'єр із царських покоїв. То член виконкому, уповноважений в справах освіти, культури і пропаганди Аркадій Петрович наблизив мистецтво до мас і низів. Щовечора для солдатів і, взагалі, для всього вільного на-

роду тут відбувалися короткі „летучі“ концерти. Але сьогодні актори Аркадія Петровича раптом сами обернулися на солдатів. Вони взяли гвинтівки і стали насторожі. Аркадій Петрович теж стояв насторожі своїх обов'язків. Піль був посадовлений до акомпаніаменту, Аля і Валя Вахлакови вистроїлися в ряд з Аркадієм Петровичем на авансцені.

Аркадій Петрович простягав руки вперед до зали, очі його спинялися, брови трагічно збігалися вгору під саму лисину.

— Друг мой! — стогнав Аркадій Петрович. — Брат мой! Усталый, страдающий брат!

— Кто бы ты ни был... — схлипували Аля і Валя.

— Не падай душой! — Всі втрьох вони щодуху скрикували. Лисина Аркадія Петровича бралася від того рясним потом.

— Пусть неправда и зло полновластно царят над омытой слезами землей! — Валя мерзликувато кулилася і з мукою давала на це свою згоду.

— Пусть разбит и поруган святой идеал, пусть струится невинная кровь! — Що могла Аля проти цього подіяти? Вона тільки шулилася і добирала басовитих нот.

— Верь! — дискантом вібрував Аркадій Петрович. Він благав. Він готовий був стати навколішки, розпластатися в блин. Аби повірили. — Настанет пора! И погибнет Ваал! — Він робив описового жеста на захід, в бік фронту. — И вернется на землю любовь...

Піль натискав педалі і брав патетичного мажорного акорда...

Від цього було так соромно, що Сербин поспішив вийти геть.

В тунелях, у багажній залі, в залі третього класу — скрізь відбувалися невеличкі й скороминучі мітинги. То промовляв солдат, то робітник, але найбільше промовці були з телеграфістів, панків з червоними хрестами на рукавах чи в кашкетах з кокардами міністерства народної освіти. Вони прикликали до спокою й революційного порядку. В кутку біля білетних кас третього класу в натовпі солдатів з білими биндами по околичках кашкетів та жовто-блакитними петличками на ковнірах — то були частини центральної ради — Сербин раптом побачив сіру гімназичну шинель. З її кишень густо стирчали газети, брошури і книжки. Макар!

Макар промовляв.

— Товариші! — промовляв він. — Буржуазія навмисне роздмухує національний шовінізм. Вона хоче розколоти лави трудящих. Тільки пролетарський інтернаціоналізм може вивести людство з тупика світових суперечностей, міждержавних незгод і імперіалістичних воєн! Українські соціал-демократи і українські соціал-революціонери такі ж неправі, як і російські есдеки, російські есери чи єврейські бундівці. Тільки

більшовики, вимагаючи передати всю владу робітничим радам...

Його дещо витіювату мову, здається, мітинг розумів не дуже. Але з Макара, попервах, було досить і того, що він сам себе розумів, нарешті, зовсім добре. Він навіть ні разу не сказав свого „взагалі“.

Сербин відчув, як йому стає холодно, як замерзають і віднімаються ноги. Революція! Єдиний порив народного протесту! Свобода, рівність і братерство! І раптом — більшовики, меншовики, есдеки українські, есдеки російські, есери українські, есери російські. Ще й єврейські бундівці!

— Господи! Я нічогосінько не розумію! — він вхопився за голову і мало не з плачем кинувся геть.

Але рев натовпу в цю секунду спинив його.

— Геть! — заревів натовп з двокольоровими петличками. — Геть більшовиків! Геть більшовиків, жидів і кацапів!

Макар якось немовби підплигнув і зразу зник — потоп у юрбі. Його смикнули за ноги і стягли з лави геть. Потім кілька кулаків і козацьких нагаїв зметнулися догори і впали униз. Макара почали бить.

Сербинові потемніло в очах. Він захитався і, нічого перед собою не бачачи, кинувся товаришеві на допомогу...

Шая лежав ліворуч від мосту. Йому було добре видно міст і кроків з тисячу залізничної колії. За тисячу кроків колія губилася в переліску. За переліском була станція Гнів'ань. Високі прокурені димарі висилися там з гущавини дерев. Навпроти станції була цукроварня.

Було годин сім, але ще тільки ледь-ледь сіріло. Осінній день не поспішав — він ішов похмурий і хмарний. Солдат Яків лежав поруч із Шаєю з непотрібним у смерку біноклем в руках. Але Шая прекрасно бачив все довкола, дарма що було майже поночі. Він бачив і таке, чого ніякий зір не побачив би звідси і білого дня. Влітку мало не щодня ми їздили сюди купатися.

На станції тихо, немов пошепки чухав паровоз. Юнкери прибули вже з півгодини.

І от Шая і Яків раптом побачили їх.

Біля семафора на ясній в смерку стрічці засипаного річковим баластом путі з'явилися враз невиразні, неточні крапки. Вони рухалися. Вони посувалися сюди. Їх було небагато і негусто. Але це був тільки центр цепі. Два фланги її наближалися півколом і їх не було видно на фоні переліску. Максім з нашого правого флангу враз вирвався довгою тріскотливою чергою.

— Ото ще! Рано! Патрони тратять! — розсердився Яків.

Темні цятки пурхнули на сторони і стушувалися на темному фоні переліску.

Минуло з півгодини. Тепер вже було сиво і ясно. Ріка внизу, під насипом, горбилася й вурдилася білим, кашлатим туманом. Важко, з перебоями застукав юнкерський Л'юїс. Він стукав знад самої річки. Юнкери не тратили марно часу і зайшли з боків. Кулі з гидким плумканням сипалися й гасли в воді. Зразу затакав і другий Л'юїс. Він бив з другого флангу. Л'юїси схрестили свої приціли і сипнули по фермах і биках мосту. Відлунки рикошетів від сталі були дошкульні, як дряпання нігтем об скло. В грудях Шаї закрутилося, потім ще дужче закрутилося і забреніло. То розгоралося піднесення. Приціл він взяв на сотню кроків від тамтого краю мосту. Звідти, з переліску, зза вповоджколийних кущів глоду, мали зненацька вискочити вони. Вони намагатимуться перебігти міст і вдарити в атаку. Іншого способу для них не було. Наша цеп лежала по цей бік. Перестрілювати її їм довелося б принаймні до вечора. Шая тримав пальці на спуску, і вони злегка тремтіли. Він уп'явся поглядом у кущі глоду. Все життя, сучасне і майбутнє життя, всі його тайни були тільки там — за тими кущами подільського глоду.

І от, це сталося саме так.

Вони знялися враз з гущавини кущів, і, дико закричавши, побігли до мосту. Не два, а чотири Л'юїси враз загуркотили часто і близько. І тепер їхній приціл упав вже на наш берег, майже по лінії нашої цепі. Юнкери бігли й кричали „слава!“ Не „ура!“, а „слава!“. Це була українізована школа прапорщиків, що підтримувала центральну раду. Сили центральної ради з'єдналися з силами комісара тимчасового уряду проти спільного ворога — більшовиків. Вони не могли допустити, щоб гвардійський корпус пішов з позиції і оголив фронт. Війна з німцями мала йти до перемоги, українські націоналісти вже передували орієнтуватися на поразку Росії і підтримання Австрії. Вони обстоювали війну до переможного кінця і підтримку Антанти. Здається, Антанта була дужча від німців. А „самостійність“ Україні Антанта обіцяє теж. Центральна рада вже видала і другий і третій універсали. Вона теж не хотіла сваритися з тимчасовим урядом. Вона сподівалась дістати пристойну автономію з рук Установчих зборів. Юнкери не добігли до мосту кроків з двадцять і залягли. Їх зустрів рясний вогонь. Двоє залишилися на полотні. Але Шая спізнився, він натиснув спуск аж тоді, як це вже не було потрібно — юнкери лежали вже в приколийному рівчаку.

Шая спізнився тому, що саме в цю мить від криків „слава!“ раптом замислився про те, що це ж біжить саме та школа прапорщиків, в якій перебуває і Левко Репетюк. З прокляттям на свою неуважність Шая урвав запізнїлу чергу.

Але тут юнкери відкрили скажену стрілянину. Торохкотили чотири Л'юїси, пачками били щонайменше три сотні рушниць. Солдат Яків зойкнув і припав за кущем. Цівка крові зачерво-

ніла спід рукава на раптом недвижну ліву руку. Наша цеп сиділа в окопах. Алеж ці окопи були пристосовані для того, щоб приймати бій з заходу, а юнкери били із сходу. Вони били окопам у тил.

Катря перебігла зза куща ззаду і впала поруч з Яковом. Хутко - хутко вона почала розрізати рукав, що на очах намокав темним і парким. Куля була дум-дум.

— Цікаво, — подумав Шая, — хто ж кого поцілить: я Репетюка, чи Репетюк мене?

Юнкери зірвалися і побігли знов. Гвинтівки вони тримали в лівих руках, а правими розмахували над головами. В правих були затиснуті гранати. Л'юіси татакали невмовчно. Наші правофлангові Максімки гаряче вдарили по мосту. Три юнкери беркицьнули, і один з них ковзнув під поручні і шубовстнув у річку. Лівий фланг мовчав. Тепер вже йому треба було ждати: перші дві ферми були в профілі власної цепі, — адже окопи грудьми дивились на захід, а не на схід. Друга сотня юнкерів знялася з рівчака й побігла вслід за першою. Шаї мигнуло в очах. Йому здалося, що він побачив Репетюка. За п'ятсот кроків це була безсумнівна омана. І от тут, в цю секунду, Шаї зробилося страшно. Він зрозумів: втративши десятків зо два людей, три чи чотири сотні юнкерів перебіжать цей коротенький міст через цю жалюгідну вузьку річечку. Нехай тоді кожний із них кине одну гранату, і від усього червоногвардійського загону не залишиться й душі. Значить, поцілить таки Репетюк? Сухі Шаїні губи скривились, і нижня від того тріснула посередині. І на мить Шая озирнувся. Тільки на мить. Бож за мить юнкери мали вже вибігти на третю ферму, і Шая муситиме натиснути спуск. Його приціл точно по лінії останньої ферми. А Репетюка він ненавидів на все життя.

Озирнутися Шая мусів неодмінно. Він відчув, або скоріше — йому здалося, що хтось пильно вдивляється на нього ззаду. Ви знаєте — такого відчуття неможливо перемогти. Шая озирнувся, і тої короткої миті йому було цілком досить, щоб роздивитися і побачити все, чисто все.

Втім, Шая зовсім не побачив того, що було справді безпосередньо позаду нього. Ні пораненого блідого Якова, ні Катриних великих затуменених очей понад ним, ні грабового зрубу, ні піскуватого згірка, ні села Демидівки віддаля. Замість усього того Шая раптом уздрів, що позад їхньої ріденької цепі стоїть, створюючи їм тил, друга цеп — могутня і безкопечна. Звідки? Коли вона встигла підійти? Треба було швидше крикнути і радісно сповістити про підмогу всіх. Шая знав в обличчя мало не кожного робітника вагонних майстерень — сім років він вертався з гімназії напроти другої зміни — і от, він міг би присягти, що там, у другій цепі, вони були всі до одного, і не тільки вагонні майстерні з токарем Буцьким. Разом

з ними було й депо. Он же був помічник Шумейко, молодий кочегар Козубенко, слюсарський учень Кульчицький Стах. Потім ще, і ще — цих машиністів, помічників, слюсарів і ремонтників Шая чудово знав, либонь, кожного на прізвище. Он, у старого Чубчика була молода і красива дружина — Шая милувався з неї і потай зітхав. Потім, був авіаційний парк на чолі з бортмеханіком Ласком. Потім — дивіться! — солдата Якова Одарка в гурті страйкарів-молодиць. Потім — і дивного в тім нічого не було — Шая побачив і власних батьків. Замучений батько Абрум і згвалтована мати Двойра. А коло них прострілений у Карпатах брат Герш.

Потім Шая побачив Ваню Зілова з старим батьком, а з старою матір'ю — Петра Потапчука. Далі був Макар з усіма трьома братами — раненим, полоненим і вбитим, а також і з старим інвалідом Макаром, що проїздив на паровозі кочегаром, помічником і машиністом сорок один рік...

Але позаду другої цепі було ще щось, і серце Шаїне зробилося велике, як цілий світ. Там, за другою цеп'ю, далі, де ото немовби мало собі бути прибузьке село Демидівка, — там стрімко висилося у величезних й невимірних контурах і обсягах щось надзвичайне, щось прекрасне, щось велетенське — щось таке, про що страшно було навіть подумати, що таке незвичайне прекрасне і велетенське може бути!..

Але, товарищі, отже воно є. Це надзвичайне, прекрасне і велетенське існує. І це вже дійсність!

Шая кинув тільки короткий погляд, але розглянув його все до найменших деталей і зрозумів, що то таке. Він тільки не встиг оформити свою думку в слово. Бо найкоротше слово, яким можна визначити це щось, має аж дев'ять літер. А мить скінчилась, і Шая мусив вже одвертатися...

— Одарку!.. — прохрипів поруч солдат Яків Юренчук із Носківця, і Шаїн погляд відзначив миттю його зеленаве змертвіле обличчя. — Одарку там... побачите... може... колись... А прокламацію тую... я, значить, приніс... від робітників... з Петею... Потапчуком... Була у нас згода... значить...

Шая кивнув — юнкери якраз вибігли на третю ферму — натиснув спуск і заспівав.

Ніколи ще так весело не було Шаї Піркесові.

Япончик рвався з рук, вихлопи били в лице, гуркіт перестав бути чутний, юнкери сипалися з ферми просто в воду, було тихо, як ніч, і тільки Шая співав високим і гучним — вищим і гучнішим за весь світ — голосом:

Ты добычи не добьешься, черный ворон — я живой!

Він співав чорного ворона, чорний ворон вився просто перед ним, і він випускав стрічку за стрічкою просто в нависну, прокляту птицю — нехай не змахує своїми чорними крилами над нашим ясним і прекрасним життям...

Куля вдарила Шаю просто в груди. Він підплигнув і звалився навзнік.

Але червоногвардійці виплигнули з окопів, і все, що залилося ще на мить від Шаїної свідомості, заповнилося веселим і могутнім криком контратаки.

— Ненавиджу!— з усіх сил закричав і Шая. Але він навіть не порушив устами, бо тих всіх сил у нього вже не було зовсім. Юнкери повернулися й побігли назад.

1934 рік

Кінець